

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklink in Indonesië

Straver, J.A.M.

Citation

Straver, J. A. M. (2018, February 7). *Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklink in Indonesië*. Verloren. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/61144>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/61144>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The following handle holds various files of this Leiden University dissertation:

<http://hdl.handle.net/1887/61144>

Author: Straver, J.A.M.

Title: Vaders en dochters. Molukse historie in de Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw en haar weerklank in Indonesië

Issue Date: 2018-02-07

2 Een historie van Banda

Geschiedenis van Egeron en Adeka (1812) is een versvertelling van Jan Fredrik Helmers over de komst van de eerste Hollanders op Banda. Om de lezer de nodige achtergrondinformatie te bieden beginnen we dit hoofdstuk met een samenvatting van wat we uit historische bronnen over deze gebeurtenis weten.

Vervolgens schetsen we het leven en werk van Helmers gedurende de Bataafs-Franse tijd. Hoe heeft hij zich als dichter opgesteld in de maatschappelijke omwentelingen die in Amsterdam plaatsvonden?

Geschiedenis van Egeron en Adeka is een episode uit de vierde zang van *De Hollandsche natie*. We gaan na welke plaats ze in dit samenstel van dichterlijke verhandelingen heeft en hoe Helmers zijn verhaal over een vader en dochter heeft uitgewerkt tot een classicistische tragedie. In de volgende paragraaf bespreken we hoe het literaire Banda van Helmers zich verhiel tot wat men over het historische Banda wist. Welke denkbeelden over de koloniale verhoudingen draagt Helmers in het verhaal uit, en hoe verhouden deze zich tot het betoog van de filosofen van de Verlichting en tot het publieke debat daarover in Nederland?

Het werk van Helmers inspireerde Philippus Pieter Roorda van Eysinga tot het dichtwerk *Nederlands roem in Oost-Indië* (1831) en Scipio Pieter Oudkerk Pool tot het treurspel *Adeka, of de Nederlanders op Banda* (1834). In een bespreking van hun werk gaan we na welke veranderingen zich in het denken over koloniale verhoudingen hebben voorgedaan.

Op Banda zelf kreeg het verhaal van Helmers een tweede leven, eerst in de maatschappelijke bovenlaag en na verloop van tijd ook onder de bevolking. In de afsluitende paragraaf gaan we nader in op de historische beeldvorming op Banda, in de koloniale tijd en in de recente geschiedenis.

2.1 De eerste Nederlanders op Banda

Banda is een kleine, van oorsprong vulkanische, archipel in de Bandazee. De kern wordt gevormd door Banda Besar, het halvemaanvormige overblijfsel van een oude krater-rand, en daar tegenover de eilanden Banda Neira en Gunung Api, een nog werkzame

vulkaan die als een groene pyramide uit zee oprijst. Op enige afstand liggen de eilandjes Run, Ai en Hatta (vroeger Rosengain) die voor hun watervoorziening geheel afhankelijk zijn van regenval. De archipel heeft in de wereldgeschiedenis betekenis gekregen door een oorspronkelijk endemische boomsoort, de nootmuskaatboom (*myristica fragrans*). De noot (*nux muscata*) en de foelie of zaadrok behoorden vanwege hun aromatische en medicinale kwaliteiten al ver voor het begin van de vroegmoderne tijd tot de meest begeerde Aziatische specerijen.¹

Autochtonen en immigranten

Uit archeologisch onderzoek blijkt dat de eerste nederzettingen op Banda rond 500 n.Chr. werden gesticht.² Vanwege de centrale ligging moet de archipel al vroeg een knooppunt van regionale betrekkingen tussen de eilanden rond de Bandazee zijn geweest: Buru en de Ambonse eilanden, Seram, Nieuw-Guinea, de archipels van de Zuid-oost- en Zuidwest-Molukken. Vermoedelijk vanaf de tiende eeuw is er sprake geweest van incidentele contacten met handelaren die vanuit Java en de Kleine Sunda-eilanden de oversteek waagden en Banda in verbinding brachten met de handelsnetwerken van Zuidoost-Azië.

Vanaf de veertiende eeuw ontstonden er nieuwe nederzettingen op Banda Neira, Banda Besar en Ai. In tegenstelling tot de oudere nederzettingen zijn hier geen overblijfselen van varkens of lijkverbranding opgegraven, een aanwijzing dat deze immigranten de islam waren toegedaan. Zij waren meer dan de gevestigde bewoners ingesteld op de Aziatische specerijenhandel en vestigden zich bij voorkeur in de nabijheid van veilige en gemakkelijk toegankelijke ankerplaatsen. In deze nederzettingen leefden migranten van zeer verschillende herkomst samen: in de vroegste historische documenten is sprake van Turken, Perzen, Bengalis en Gudjeratis, Chinezen en Japanners, Maleiers en Javanen, Makassaren, Ternatanen en Tidorezen, Seramezen en migranten van andere rond de Bandazee gelegen eilanden.

De toeloop van nieuwkomers leidde tot spanningen en conflicten met de gevestigde bewoners. In de vroegste rapporten over Banda is sprake van voortdurend opflakkerende vijandelijkheden tussen de nieuwe nederzettingen die zich op de specerijhandel richtten, en de gevestigde gemeenschappen die zich meer toeleiden op de regionale handel.³ Er was op Banda bijgevolg geen sprake van een centraal gezag: Portugezen, Engelsen en Nederlanders kregen te maken met betrekkelijk autonome hoofden en handelaren.

1 Zie Boelens, Van Fraassen en Straver 2001.

2 Zie Lape 2002.

3 Deze tweedeling tussen oorspronkelijke bevolking en immigranten komt in de gehele Midden-Molukken voor. De groeperingen worden aangeduid als *ulisiwa* (groepen van negen) en *ulilima* (groepen van vijf) op Ambon Lease, *patasiwa* en *patalima* op Seram, *orsiwa* en *orlima* op Banda. De *siwa* worden geassocieerd met de vruchtbaarheid van het land, het vrouwelijke element, de *lima* met de heerser die het land in bezit neemt. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 183.

Portugezen en Bandanezen

De eerste Portugezen bereikten Banda in 1512, onmiddellijk na de inname van Malakka in 1511 door Afonso de Albuquerque. Twee kleine schepen onder commando van Antonio de Abreu werden vriendelijk ontvangen en voeren na een maand terug naar Malakka met een kostbare lading nootmuskaat, foelie en, uit Maluku⁴ aangevoerde, kruidnagels.

Als handelspartners hadden de Portugezen op Banda geen bijzondere voorrechten. Zij kregen deze wel in de kruidnagelhandel op Ternate, waar de sultan sterke druk op hen uitoefende om een bondgenootschap aan te gaan en een blijvende handelspost te vestigen. Toen er in 1522 concurrerende Spaanse schepen voor het naburige Tidore verschenen, werd begonnen met de bouw van een Portugees fort op Ternate en de koning van Portugal benoemde er een *capitão de Maluku* (bevelhebber van Maluku) met vergaande bestuurlijke en militaire bevoegdheden. Enkele jaren na de bouw van het fort zond de *capitão de Maluku* troepen naar Banda Neira om daar ook een fort te bouwen en handelsprivileges af te dwingen. De bouw vond echter geen doorgang en de handel werd er op de oude voet hervat.⁵

In de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen de Portugezen op Ternate in conflict met hun gastheren. Zij verspeelden hun goodwill door hun pogingen om de specerijenhandel volledig te monopoliseren en door hun gebrek aan respect voor de adat en de islam. De conflicten liepen hoog op, vooral toen de Portugezen zich gingen bemoeien met de opvolging binnen het sultanaat en met de benoeming van hoge bestuurders. Nadat zij in 1570 sultan Hairun hadden vermoord, werden zij vijf jaar later gedwongen het eiland te verlaten.

Op bevel van de Portugese onderkoning te Goa (India) probeerden de Portugezen in deze jaren hun positie op Ambon en Banda te versterken. Op Ambon moesten zij strijd leveren tegen Ambonese en Ternataanse moslims die soms ook werden bijgestaan door vloten van Javaanse en Bandanese handelaren. Uiteindelijk besloten zij tot de bouw van een fort aan de baai van Ambon, *Nossa Senhora da Anunciada* genaamd, waar zij tot 1605 standhielden.⁶ Op Banda vonden enkele schermutselingen plaats die geen blijvend effect sorteerden. Zij werden er getolereerd als handelspartners zonder privileges en bestreden zodra zij die met geweld wilden afdwingen.

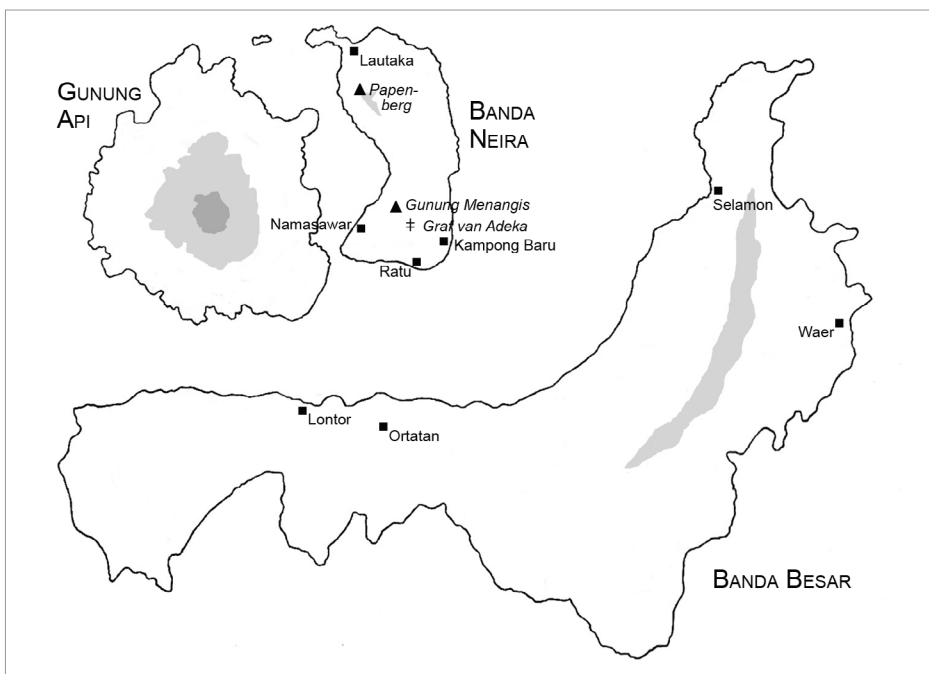
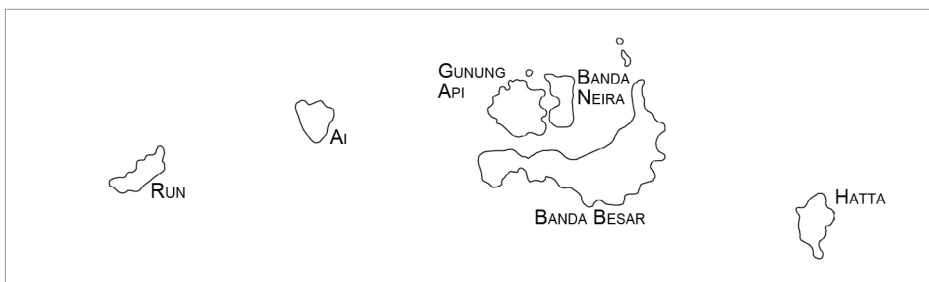
De tweede scheepvaart

In april 1595 vertrokken vier schepen van Texel voor de 'eerste scheepvaart' naar Oost-Indië. Hun opdracht luidde naar de havenstad Banten op West-Java te koersen en daar een handelscontract af te sluiten om 'sekerlyck te moghen handelen, als andere Coop-

4 Met Maluku werd het gebied van de Noord-Molukse vorstendommen Ternate, Tidore, Batjan en Djailolo aangeduid. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 176. In dit boek heeft 'Maluku' deze oorspronkelijke betekenis, terwijl de benaming 'Molukken' wordt gebruikt voor het gehele gebied van de Noord-, Midden-, Zuidoost- en Zuidwest-Molukken.

5 Hanna 1978, p. 9.

6 De Nederlanders noemden het fort na 1605 'Victoria'. Rond het fort ontstond later de stad Ambon.

Kaart 2 Banda-eilanden.

lyden'.⁷ Er kwam echter weinig terecht van een succesvolle handel. Binnen de leidinggevende raad van schippers en kooplieden heerste gedurende de heenreis voortdurend onenigheid. Na aankomst joeg opperkoopman Cornelis de Houtman door ondiplomatiek optreden de hoofden van Banten tegen zich in het harnas. Portugese handelaren brachten de Nederlanders verder in diskrediet en De Houtman werd met enkele andere bemanningsleden gegijzeld, waarna de schepen ter vergelding kanonvuur op de stad openden en twee jonken leegroofden. Na betaling van losgeld werd de handel hervat, maar ze bracht slechts geringe hoeveelheden peper, nootmuskaat, foelie en Chinees

7 Geciteerd in Van der Chijs 1857, p. 41.

porselein op. De vloot zette daarna koers naar de Molukken, maar na een overval door een groep Javanen ter hoogte van Surabaya en een volgend bloedig incident voor de kust van Madura weigerden de bemanningen om verder naar het oosten te varen en besloot de scheepsraad na nieuwe onenigheid de terugreis te aanvaarden. Uiteindelijk overleefde slechts eenderde van de bemanning de tocht.⁸

Na alle misslagen van de eerste scheepvaart werd de 'tweede scheepvaart' een buitengewoon succes. In maart 1598 vertrok een vloot van acht schepen onder leiding van admiraal Jacob Cornelisz. van Neck. De heenreis naar Banten verliep voorspoedig, er werden op diplomatieke wijze nieuwe contacten aangeknoopt en na gedane handel keerden vier schepen met een lading peper, kruidnagelen, nootmuskaat en foelie terug naar Nederland. Zij werden in juli 1599 in Amsterdam verwelkomd met trompetgeschal en klokkengebeier. De overige vier schepen – de *Amsterdam*, de *Utrecht*, de *Zeeland* en de *Gelderland* – voeren onder vice-admiraal Wybrant van Warwijck door naar de specerij-eilanden. Op 3 maart 1599 ankerde de vloot voor de noordkust van Ambon waar zij voorkomend werd ontvangen. Omdat hier slechts weinig kruidnagelen te verkrijgen waren, voer Van Warwijck in mei met de *Amsterdam* en de *Utrecht* door naar de eilanden van Maluku, waar zij werden ontvangen door de vorst van Ternate.⁹ Zo'n twee maanden later vertrokken ze met volle scheepsruimen en kwamen na een moeizame terugreis in juni 1600 in Amsterdam aan. Intussen voeren de *Zeeland* en de *Gelderland* onder commando van de inmiddels tot vice-admiraal benoemde Jacob van Heemskerk naar Banda. Zij vertrokken na een verblijf van bijna twee maanden met een lading nootmuskaat en foelie en bereikten Amsterdam in april 1600.

Van Neck bood na zijn terugkomst aan zijn opdrachtgevers een door hemzelf bijgehouden scheepsjournaal aan, voorzien van een korte opdracht waarin hij zich tevreden toonde over de uitkomsten van de expeditie. Hij verwees daarin naar oude en nieuwe geschriften over reizen naar vergelegen landen en eilanden waarvoor personen van groot aanzien schepen hadden uitgezonden. Zij hadden daardoor niet alleen naam gemaakt, maar ook grote rijkdommen verkregen, zij het 'dickwijls ongherechtelijk ofte doer tijrannie'. Juist in dit opzicht beschouwde Van Neck zijn eigen reis als uitzonderlijk. Hij prees zijn opdrachtgevers dat zij hun schepen niet hadden uitgerust om 'een ander tsijne te ontweldigen, maer om oprechtelijk met de uitheemsche natien te negocieren', en hij verzekerde hen dat dit volgens hun wensen 'rechtvaardichlijk geschiet is', zodat zij de aangevoerde voortbrengselen van de 'Orientaelsche rijckdoemen' zonder enige wroeging vrijelijk konden aanvaarden.¹⁰ Deze tocht liet zien dat het mogelijk was om zonder dwang of bloedvergieten met de 'uitheemsche natien' handel te drijven.

Van Neck was zelf niet op Banda geweest, maar zijn vice-admiraal Van Heemskerk deed in zijn eigen scheepsjournaal uitvoerig verslag van zijn wederwaardigheden in de

8 Zie *De twee eerste scheepstogten der Hollanders naar Oost-Indië*, 1595 en 1598. In: De Jonge dl. 2, 1864, p. 187-210.

9 'Maluku' is een verkorting van Ternataans *Maloko Kié Raha* (de Wereld van de Vier Bergen), de oorspronkelijke aanduiding van het gebied van de vier vorsten van Ternate, Tidore, Djailolo (op Halmahera) en Batjan.

10 Colenbrander 1900, p. 199-200.

specerijenhandel op deze eilanden.¹¹ De Nederlanders kregen, na bemiddeling door de havenmeesters, bij de plaatsjes Lontor en Ortatan op Banda Besar loods en toegewezen waar ze handel drijven met de lokale bevolking. Daarnaast knoopen ze onderhandelingen aan met de Javaanse handelaren op Banda Neira. Zij moesten hiervoor anker gelden en tol gelden betalen en geschenken aan de betrokken hoofden afdragen. De handel zelf ging gepaard met ergernissen. Volgens Van Heemskerck bedongen de Bandanezen hoge prijzen voor de nootmuskaat en foelie, en probeerden zij deze voortdurend op te drijven. Ook bleek het nodig om de door de havenmeesters beheerde gewichten te controleren, evenals de geleverde specerijen die, om de hoeveelheden te manipuleren, niet altijd droog en onvermengd werden aangeleverd. Hoewel de Nederlanders zich beklaagden over de onbetrouwbaarheid van dit soort praktijken en zich regelmatig genooddacht voelden om over gemaakte afspraken voet bij stuk te houden, was er geen sprake van onderlinge vijandigheid. Bij het vertrek lieten zij zo'n twintig man achter om voorraad voor een volgende Nederlandse vloot in te kopen.

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen we zien hoe Helmers deze geschiedenis verhaalt. Eerst bespreken we leven en werk van Helmers tegen de achtergrond van de omwentelingen die tijdens de Bataafs-Franse tijd in Amsterdam plaatsvonden.

2.2 Jan Fredrik Helmers, vaderlandse bard¹²

Jan Fredrik Helmers werd op 7 maart 1767 geboren. Zijn grootvader, afkomstig uit Oost-Friesland, had zich in Amsterdam gevestigd en opgewerkt tot meester-metselaar. Zijn vader zette het bedrijf voort en ontplooipte zich tevens als makelaar en handelaar in natuursteen. Vader en zoon behoorden bijgevolg tot de Amsterdamse zelfstandige middenstand; ze genoten minder aanzien dan het patriciaat, de welgestelden en de geleerde stand, maar golden als fatsoenlijker en deftiger dan de lagere klassen van ambachtslieden en kleine winkeliers.

De jonge Helmers leerde het vak van metselaarsbaas, makelaar en steenkoper in het bedrijf van zijn vader. Daarnaast volgde hij een beroepsgerichte dagschool en kreeg hij thuis aanvullende lessen Hoogduits, Engels en meetkunde. In 1785 of 1786 werd hij medefirmant in het bedrijf van zijn vader. Nadat hij in 1792 belijdenis had gedaan, huwde hij in 1794, zevenentwintig jaar oud, Catharina Wessels, dochter van een vooraanstaand wijnhandelaar. Zij vestigden zich op een gedeelte van de Keizersgracht waar diverse bedrijven waren gevestigd.

Helmers had al vroeg de ambitie om zich een brede culturele bagage te verwerven. Zijn biograf M. van Hattum wijst in dit verband op zijn aanschaf van een bijzonder omvangrijke en veelzijdige bibliotheek, zijn intensieve schouwburgbezoek en zijn actieve deelname aan letterkundige kringen en genootschappen op het gebied van kunsten en wetenschappen.¹³

¹¹ *Journal gehouden door den Viceadmiraal Jacob van Heemskerck, 1598-1600*. In: De Jonge 1864, p. 385-447.

¹² Hiervolgende biografische gegevens berusten, tenzij andere bronnen worden vermeld, op Van Hattum 1996.

¹³ Van Hattum 1996, p. 25.

Zijn vriend Pieter Gerardus Witsen Geysbeek, zoon van een Amsterdamse boekhandelaar, herdacht hem in zijn *Biographisch, anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitse dichters* als de grootste Nederlandse dichter ooit en prees de eigenzinnigheid waarvan Helmers blijk gaf: 'Hij ontveinsde zijne denkwijze zoo min in zijne gedichten als in zijne gesprekken, en beleed rondborstig hetgeen hij voor waar en goed hield.'¹⁴ Willem de Clercq, afkomstig uit een geslacht van welgestelde Amsterdamse kooplieden, had blijkens zijn dagboek aantekeningen een negatiever beeld van Helmers. Hij herinnerde zich hem als een onaantrekkelijke man met het voorkomen van een Friese boer, een verre van beschaafde manier van optreden en een grote mate van zelfoverschatting: 'Het was een man die een hoge dunk van zichzelf had en wie het evenwel aan goede smaak ontbrak.'¹⁵

Door deugd naar roem streven

Helmers legde zijn eerste letterkundige contacten omstreeks 1785 in de kring rond boekhandelaar-uitgever Pieter Johannes Uylenbroek. In zijn winkel aan de Nes kwamen Amsterdammers met letterkundige ambities bijeen om proeven van gedichten aan elkaar voor te leggen en in verstechnisch opzicht bij te schaven. In 1786 meldde hij zich met deze groep aan bij het departement Letterkunde van de Maatschappij van Verdiensten, die onder de zinspreuk *Felix Meritis* (Gelukkig door Verdiensten) aan een publiek van ontwikkelde burgers een podium voor kunsten en wetenschappen bood.

In december 1788 en januari 1789 trad hij hier voor het voetlicht met zijn eerste grote dichtwerk: *Socrates, in drie zangen*. Het was gewijd aan de aan Socrates opgelegde zelfmoord en schilderde een aantal taferelen waarin de wijsgeer naar voren komt als een verlicht man die liever 'voor de waarheid sterft' dan toe te geven aan gewetensdwang door bijgelovige en dweepzuchtige priesters en de door hen gemanipuleerde volksmassa.¹⁶ Hiermee haakte Helmers aan bij het debat dat men in verlichte kringen reeds in de jaren zeventig van de achttiende eeuw had gevoerd over 'de deugden der heidenen' en in het bijzonder over de betekenis van Socrates als standvastige vrijdenker, verlichte wereldburger en ikoon van voorchristelijke menslievendheid, deugdzaamheid en verdraagzaamheid.¹⁷

Helmers kon zich deze lofzang op een deugdzame heiden veroorloven omdat hij lid was van de Evangelisch-Lutherse kerk, van oorsprong een geloofsgemeenschap van overwegend Duitse en Scandinavische immigranten. Tegen het einde van de achttiende eeuw waren de lutheranen, met ruim 30.000 leden, zes predikanten en twee markante kerkgebouwen, uitgegroeid tot een van de grootste en meest gerespecteerde kerkgenootschappen in Amsterdam. Binnen het kerkgenootschap waaide in deze periode een

¹⁴ Witsen Geysbeek 1822, deel 3, p. 130-131.

¹⁵ *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*. Deel III (1813), p. 45: 'C'était un homme qui avait beaucoup d'idée de soi-même et qui cependant manquait le vrai goût.' Geraadpleegd via resources.huylengens.knaw.nl/retroboeken/declercq.

¹⁶ Helmers 1790, p. V-VI.

¹⁷ Zie Van der Wal 2000.

wind van christelijke verlichting, waarin Christus niet in de eerste plaats als Gods zoon en als verlosser werd gezien, maar als leraar en ikoon van menselijke deugzaamheid. In de ogen van rechtzinnige christenen was dit een profanisering van orthodoxe godsdienstige opvattingen. De aantasting van de orthodoxie had tot gevolg dat een rechtzinnige en in politiek opzicht conservatieve minderheid zich na enkele jaren van vergeefse protesten in 1791 afscheidde en de Hersteld Lutherse kerk stichtte. Helmers voelde zich meer thuis bij de vrijzinnige opvattingen.

Uylenbroek gaf *Socrates* uit in 1790. In de *Voorrede* waarschuwde Helmers de lezers dat hij niet als historicus, maar als dichter optrad: hij had zich vrijheden gepermitteerd die 'men geen geschiedschryver zoude toestaan'.¹⁸ Hij achtte een dramatische inkleuring van het verhaal nodig om het een actualiteit te verlenen die hij in een begeleidend gedicht, getiteld *Aan Nederland*, als volgt formuleerde:

Dat Socrates u leer' door deugd naar roem te streven:
De deugd is eeuwig: zy beloont zichzelf altyd.
Zy blyve uw schutsgodes, 't zy dat ge uw werkzaam leven
Het vaderland, het recht, of 't perk der kunsten wyd.¹⁹

Helmerts schreef *Socrates* terwijl in Amsterdam zojuist enkele bijzonder roerige jaren waren afgesloten.²⁰ Naar aanleiding van de Amsterdamse handelspolitiek had Engeland in 1780 de oorlog aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verklaard. Het rampzalig verloop daarvan gaf de Nederlandse patriotten wind in de zeilen. In navolging van andere steden organiseerden de patriotten zich ook in Amsterdam. Zij zetten de Amsterdamse bestuurders onder druk om krachtiger stelling te nemen tegen het Ancien Régime. De agitatie culmineerde in april 1787 in een bezetting van de Dam en de vervanging van negen leden van de vroedschap. Eind mei vormde het bericht dat stadhouder Willem V elk compromis met de patriotse beweging van de hand had gewezen, aanleiding tot bloedige vechtpartijen tussen groepen prinsgezinden en patriotten. Patriotse schutters belegerden en veroverden op 30 mei het oranjegezinde eiland Kattenburg. Een groep 'burgergeconstitueerden' die door de patriotse organisaties was aangewezen, verving in juli nog twee prinsgezinde burgemeesters door patriotten. Nadat Pruisische troepen op 13 september de Republiek waren binnengevallen om het stadhouderschap van Willem V te herstellen, maakte Amsterdam zich op voor de verdediging. Rond de stad werd door inundaties een waterlinie gevormd en er werden kanonbatterijen aan de invalswegen geplaatst. Na enkele schermutselingen gaf de stad zich op 10 oktober over. Daarna vond er op instigatie van de stadhouder en zijn echtgenote een contra-revolutie plaats: patriotse burgemeesters, vroedschapsleden en schepenen werden afgezet en vervangen. Duizenden patriotten verlieten in de daarop volgende weken en maanden de stad en de Republiek.

¹⁸ Helmers 1790, p. XIV.

¹⁹ Helmers 1790, p. XXXV.

²⁰ Gegevens over Amsterdam in de Bataafs-Franse tijd zijn, tenzij andere bronnen worden vermeld, ontleend aan Poell 2005.

De omwentelingen en de uitbarstingen van geweld lieten Helmers niet onberoerd. Hij was niet prinsgezind, maar kon zich ook niet verenigen met de agitatie van de patriotten. Met zijn lofzang op 'de deugd' in *Socrates* verhief hij zich boven het politieke gewoel van zijn tijd. De eensgezindheid en de vrede in stad en land waren aangetast door een 'gevloekte krijg' en Helmers was vastbesloten zich hierin niet te laten meeslepen. Hij betrok de geschiedenis van *Socrates* op zichzelf: hij wilde in tijden van geweld zelf 'door deugd naar roem streven' en zich teweerstellen tegen alles wat zijn morele integriteit en onschuld zou kunnen aantasten.

Lijkzang op het graf van Nederland

Na de Orangistische contrarevolutie bleef het revolutionair elan van de Amsterdamse patriotten broeien. Zij organiseerden zich in nieuwe genootschappen en putten hoop uit de revolutie die zich in 1789 in Parijs voltrok. Toen de Franse revolutionairen zich in de volgende jaren staande wisten te houden tegenover de pogingen tot militaire interventie van de andere Europese mogendheden, groeide in Nederland de verwachting dat het slechts een kwestie van tijd was voordat de eigen opstand tegen het *Ancien Régime* met steun van de Franse revolutionairen hervat en met de stichting van een Bataafse republiek voltooid zou kunnen worden. Vanuit het Amsterdamse kunstlievend genootschap *Doctrina et Amicitia* (Geleerdheid en Vriendschap) werd in 1794 een 'Comité Revolutionair' opgericht dat diplomatieke contacten met de Fransen legde. Nadat stadhouder Willem V op 18 januari 1795 vanaf het strand van Scheveningen de wijk naar Engeland had genomen, werden de zittende bestuurders ontslagen en maakte het Comité de namen bekend van eenentwintig 'provisionele vertegenwoordigers van het volk van Amsterdam'.

De Bataafse revolutie van 1795 sterkte Helmers in zijn opvatting dat hij zijn 'deugdzzaamheid' slechts kon bewaren door zich niet te laten meeslepen in politieke conflicten. Al in 1793 schreef hij *De geest des kwaads*, een gedicht waarin hij de Franse revolutie met haar idealen van vrijheid, gelijkheid en broederschap – 'een monster (schoon in schijn) met drie afgrijsbre koppen' – verantwoordelijk stelde voor een Europees drama van apocalyptische allure:

Hier strijkt hij neêr! vlugt, vlugt, beschaving, wetten, zeden! [...]
Helaas! Europa stort in 't graf der middeleeuwen,
En de aard' wordt weêr een moordwoestijn; [...]²¹

De revolutionaire 'geest des kwaads' had zich zijns inziens meester gemaakt van 't misleide volk' van Nederland. Het twee eeuwen oude 'Staatsgebouw' was verwoest en de macht was in handen gelegd van plebejische volkstribunen die onder het vaandel van de vrijheid hun eigen heerszucht de vrije teugel lieten. In *Lijkzang op het graf van Nederland* – 1795 gaf hij uiting aan zijn opgekropt gemoed:²²

21 *De geest des kwaads* werd voor het eerst gepubliceerd in Helmers 1809, p. 104-106.

22 Helmers 1809, p. 201-215.

'k Vloek vrijheids rijkvergulde boeijen,
 Het juk dat Neêrlands hals omklemmt,
 Ja! Vaderland, gij zijt verloren;
 Gij zult naar Volkstribuinen hooren;
 Maar zuiver is mijn hart, wat lot u zij beschoren,
 'k Heb nooit in uwen val gestemd.

Blijkens de laatste regels van deze strofe moest de lijkzang tevens fungeren als lofzang op de eigen onschuld. Omwille van het contrast liet Helmers niets na om de revolutie te demoniseren:

't Was geen vijandig lood, dat onze hartaâr trof:
 Neen, eigen kroost (mijn God!) sloeg met verwoede handen
 De borst, die 't eenmaal voedsel gaf,
 En scheurde als een beerin met onverzaadbre tanden
 Het vleesch van 't lijf der moeder af,
 En plaste en wroette in de ingewanden;
 Gij, Almagt zaagt den moord! en wederhieldt uw straf?

De lijkzang eindigde niet aan het graf van Nederland, maar aan het graf van de miskende en vergeten dichter zelf.

Door vrijheidsschreeuwers overmand

Na de omwenteling in januari 1795 was er sprake van koortsachtige politieke activiteit onder groepen die voorheen van politieke invloed verstoken waren geweest. In Amsterdam bleef het Comité Revolutionair tot de verkiezingen in juni aan om openbare audiënties voor de burgers te houden en zich bij het provisionele stadsbestuur als hun woordvoerder op te werpen. Daarnaast organiseerden patriotse burgers zich in tal van revolutionaire clubs en werden er op initiatief van burgersociëteit Tot Nut van het Vaderland tientallen 'wijkvergaderingen' opgericht die hun voorstellen indienden bij een overkoepelende Algemene Vergadering.

De politieke ontwikkelingen in Den Haag zetten echter een streep door deze vormen van directe democratie.²³ In maart 1796 had de Staten-Generaal plaats gemaakt voor een Nationale Vergadering van volksvertegenwoordigers, die tot taak hadden een grondwet te ontwerpen. De voor- en tegenstanders van een financieel en politiek centraal gezag konden het echter niet met elkaar eens worden. Uiteindelijk presenteerde de Vergadering een compromis waarin de provincies nog een mate van autonomie werd gegund, maar dit voorstel werd door alle betrokken partijen verworpen. Om de ontstane impasse te doorbreken, deden de voorstanders van een slagvaardig centraal gezag in januari 1798 een greep naar de macht: leden van de Nationale Vergadering die voor het behoud van een zekere stedelijke en provinciale autonomie stredden, werden gearresteerd en vervangen. Aan vormen van lokale democratie en autonomie werd nu onmiddellijk een

23 Zie Velema 2013; Van Sas 2013.

einde gemaakt. In maart 1798 kwam er een commissie van het bestuur van Holland naar Amsterdam, die de zittende stadsbestuurders ontsloeg en nieuwe aanstelde. Deze waren niet meer als volksvertegenwoordigers te beschouwen, maar als ambtenaren van de staat die uiteindelijk onder gezag stonden van de volksvertegenwoordiging in Den Haag. De onvrede over deze centralistische staatsregeling was aanleiding om in juni een nieuwe staatsgreep te plegen en de bestuurders te vervangen die de staatsregeling erdoor hadden gedrukt. In 1801 werd een grondwetswijziging doorgevoerd, die een einde maakte aan de uitsluiting van politieke tegenstanders en de steden en provincies op enkele gebieden meer vrijheid van handelen gaf.

Intussen was Helmers, evenals andere leden van de kring rond Uylenbroek, lid geworden van het, onder de zinspreuk *Concordia et Libertate* (In eendragt en vrijheid) opgerichte, Amsterdamsch Letterkundig Genootschap. In dit genootschap werd de weerzin van Helmers tegen de Bataafse revolutie bepaald niet algemeen gedeeld. Verschillende vooraanstaande leden engageerden zich in woord en daad met de strijd voor een nieuw staatsbestel.²⁴ Helmers stelde zich daartegen teweer. De dichter verklaarde in *Vaderland-sche lierzang* (1799) weliswaar dat zijn dichtvuur in deze jaren van omwenteling was gedoofd, maar hij verhief zijn stem niet minder luid:

'k Zie Neêrland in de boei geklonken,
door vrijheidschreeuwers overmand [...].²⁵

Deze boodschap herhaalde hij in twee gedichten die hij richtte aan zijn 'kunstvrienden' Anton Reinhard Falck en Ambrosius Justus Zubli die bij hem op het schrijven van een eeuwzang hadden aangedrongen.²⁶ Tegenover Zubli verklaarde hij zich onmachtig om de eeuwwisseling te bezingen vanwege de 'overmaat van plagen' die 't zuchtend menschedom' had getroffen. 'Vergeefs spoort gij mij aan tot zingen', verklaarde hij en nam vervolgens nadrukkelijk afstand van collega-dichters die de pen wel opnamen:

Laat vrij 't geschreeuw der rijmelaren,
Aan 't volksgejuich zijn klanken paren,
en in vervelend maatgeluid
Elk' deugdbeminnaar driest vervaren,
En krijten 't snoodst geweld voor vleklooze onschuld uit:
Hun roem kan mij geen afgunst baren; [...]

De aanmatigende houding van Helmers wekte ergernis. Nadat het gedicht in 1801 was gepubliceerd in de bloemlezing *Dichterlyke Gedachten-beelden*, nam een recensent in de *Vaderlandsche letteroefeningen* het op voor Zubli en diens geestverwanten. Onder verwijzing naar de naam van het genootschap *Concordia et Libertate* stelde hij dat 'soortgelyke Zangen

24 Bijvoorbeeld Gerrit Brender à Brandis, Jan Gerard Doornik, Cornelis Loots, Anton Reinhard Falck, Maurits Cornelis van Hall, Rutger Jan Schimmelpenninck, Abraham Vereul en Ambrosius Justus Zubli.

25 Helmers 1809, p. 153-156.

26 'Aan mijnen kunstvriend A.R. Falck, op de vraag: waarom ik geen eeuwzang vervaardigde.' In: *Dichterlyke Gedachten-beelden* 1801, p. 53-56; 'Aan mijnen vriend Ambrosius Justus Zubli.' In: *Dichterlyke Gedachten-beelden* 1801, p. 153-156.

geen Eendracht noch Vryheid, maar eerder Tweedracht en Dwinglandy, kunnen bevorderen'.²⁷

Later, naar aanleiding van de uitgave van het eerste deel van *Gedichten* in 1809, gaf ook de revolutionaire voorman Samuel Iperusz Wiselius blijk van ergernis over Helmers' opstelling met betrekking tot de patriottenbeweging en de Bataafse republiek. Zelf ook dichter en toneelschrijver, verwoordde hij zijn kritiek in een *Briefven dichtmatig iets aan den heere J.F. Helmers*. Na een plichtmatig woord van waardering kwam hij terzake:

Ondertusschen smart het mij, dat gij, in zommigen uwer stukken, u met zo veel drift hebt aangegord tegen de zogenaamde Nederlandsche Patriotten en wel inzonderheid tegen de zulken, die aan de Omwenteling van den jare zeventien honderd en vijfen negentig een werkzaam deel hebben genomen. Was het thands de tijdstip, om de klove nog wijder te maken tusschen lieden, die, hoezeer verschillend gewijzigd in hunne staatkundige begrippen, wat den vorm des bestuurs betreft, echter allen hun Vaderland een even warm minnend hart toedragen?²⁸

Wiselius vond dat het door Helmers opgeroepen beeld van de recente geschiedenis niet onweersproken kon blijven. In een breedvoerig uitgevallen *Dichtmatig iets* betoogde hij dat het Nederlandse volk moreel verplicht was geweest om in opstand te komen tegen die aristocraten die de macht van de overheid voor eigen belangen hadden misbruikt:

o Neen! de slavernij kan wel den mensch ontluiſt'ren,
Maar nimmer 't menschlijk regt, het burgerregt verduiſt'ren...
Elk volk, dat door geweld een juk moest ondergaan,
Heeft regt... neen! is verpligt, zich van dat juk te ontslaan.²⁹

Wiselius suggereerde dat iemand zoals Helmers, die zich tegen de voorstanders van de Bataafse revolutie had gekeerd, partij gekozen had voor de machtsbeluste aristocratie en zich daardoor, zij het misleid en onwetend, om 'den troon der dwinglandij' had geschaard.³⁰ Hij vond het ook kortzichtig van Helmers om te jammeren over de verwoesting van 't Oude Staatsgebouw':

Was dan dat Staatsgebouw een kunstwerk in uwe ogen?
Een ſchaam'le hut, in haast, bij stormweêr opgerigt,
Is, ſchoon rondom geſcheurd, bij u een praalgeſticht?
Neen! ik beroem het mij, dat ik 't heb helpen slopen...³¹

Hij eindigde zijn dichtwerk met een oproep aan Helmers om deze betreurenswaardige strijd tussen oprechte vaderlanders te staken.³²

27 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1801, p. 616.

28 Wiselius 1809, p. 4.

29 Wiselius 1809, p. 19.

30 Wiselius 1809, p. 23.

31 Wiselius 1809, p. 27.

32 Het is de vraag hoe gemeend dit aanbod van verbroedering was. In de aan het *Dichtmatig iets* voorafgaande brief liet Wiselius, zelf behorend tot de geleerde stand, niet na om Helmers met bijna drie pagina's aanmerkingen op zijn dichterlijke verwijzingen naar de klassieke letterkunde in te schrijven dat hij er beter aan deed niet te hoog van de toren te blazen.

De leidgeest van de Rede

De grondwetswijziging van 1801 kwam voort uit een streven naar matiging en verzoening. Daarbij kwam men niet meer terug op het in 1798 vastgestelde beginsel van een Nederlandse eenheidsstaat, maar richtte zich volledig op een constructieve opbouw van wat nu werd betiteld als het Bataafsch Gemeenebest. Er was weinig behoefte aan dichtwerken die gevoeligheden oprakelden uit een verleden dat men graag achter zich wilde laten. In letterkundige kringen maakte men zich op om een positieve bijdrage aan de opbloei van kunsten en wetenschappen te leveren.

Het was in de geest van de tijd dat daartoe een nationaal podium tot stand kwam. Op 13 september 1800 werd de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde opgericht, waarin drie genootschappen uit Leiden, Rotterdam en Amsterdam fuseerden. In 1806 maakte de Bataafse republiek plaats voor het Koninkrijk Holland en besloot de Maatschappij tot een benaming die meer recht deed aan de actualiteit en aan het brede terrein van haar werkzaamheden: de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen.³³

Helmers was aanwezig bij de oprichting van de Bataafsche Maatschappij in Leiden, werd benoemd in de commissie die ingezonden werken beoordeelde en fungeerde in het seizoen 1802-1803 als voorzitter. Ook in de Amsterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij nam hij een vooraanstaande plaats in: hij was er voorzitter in de seizoenen 1807-1808 en 1808-1809. De activiteiten in beide maatschappijen gaven een belangrijke impuls aan zijn publieke loopbaan als dichter. Hij werd door Concordia et Libertate en Felix Meritis gevraagd voor spreekbeurten en gold als een van de publieks-trekkers in het Leesmuseum, een Amsterdams genootschap dat in 1800 werd opgericht om een leenbibliotheek aan te leggen, de circulatie van boeken en tijdschriften onder de leden te faciliteren en leesvergaderingen te beleggen.

Zijn nieuwe elan ontleende Helmers aan de hooggestemde idealen waarmee de Bataafsche en de Hollandsche Maatschappij in deze beginjaren bezielde waren. De titel van de bloemlezing *Dichterlijke gedachten-beelden* die in 1801 in Amsterdam verscheen met werk van Helmers en enkele andere Amsterdamse dichters, was programmatisch: het was de heilige taak van de dichter om het gedachtengoed van de Verlichting in verheffende beelden te vangen en in meeslepende verzen uit te drukken.

Het was vooral de Amsterdamse advocaat en dichter-filosoof Johannes Kinker die dit programma theoretisch uitwerkte. Hij was het ook die in de jaren 1806 en 1807 enkele Amsterdamse dichters, waaronder Helmers, introduceerde in de vrijmetselaarsloge La Charité. Zij maakten er deel uit van een internationaal vertakt genootschap dat ernaar streefde om verschillen van nationaliteit, stand of status, godsdienstige of politieke gezindheid te overstijgen en in het bouwen aan kosmopolitische vrijmetselaarsidealen een basis van gemeenschappelijkheid te scheppen. Helmers bleef lid van 1807 tot 1811.

De invloed van de vrijmetselaarsidealen is overduidelijk in Helmers' dichtstuk *De wereldburger*. Hij droeg het in 1806 voor in Concordia et Libertate en in het Leesmuseum,

33 Zie Kloek en Mijnhardt 2001, p. 460-464; Honings 2011, p. 128-136.

en in het seizoen 1808-1809 nog eens in de Amsterdamse afdeling van de Hollandsche Maatschappij. Hij beschrijft hoe de dichter, 's nachts dolend door een 'uitgemergeld, woest, verlaten, wild, verstoord' vaderland, in een duister woud een geestverschijning krijgt. De met licht omgeven gestalte is de Rede die de 'in weemoed weggezonden' dichter oproept om zich te vernemen:

'Ontwing u dan den band, die u aan de aard' nog klemmt;
 Neem stout uw vlugt! gij zijt tot hooger doel bestemd!
 Als Wereldburger zal uw geest veel hooger zweven;
 In geen' beperkten kring moet ge aan één volk meer kleven;
 Als burger van heel de aard' is u meer heil bereid;
 Breek, scheur den slagboom weg, die volk van volken scheidt.'³⁴

De door de Rede bepleite kosmopolitische oriëntatie bood Helmers als dichter een deugdzame uitweg uit de loyaliteitsconflicten die voortvloeiden uit de actuele politieke en maatschappelijke dilemma's:

Het volk, door waan verblind, zal 't goede als strafbaar doemen,
 En uit zijn' nacht het lage als groot en edel roemen,
 Maar gij wordt niet misleid door 't beuzelend geschreeuw:
 Gij volgt de stem der Rede, en niet de stem der eeuw. [...]
 Als Wereldburger ziet ge, uit uw verheven baan,
 Die volksberoeringen met medelijden aan.
 Uw' onverwrikten blik op later' tijd geslagen,
 Ziet gij voor 't nakroost orde uit dezen chaos dagen;
 Het zaad van wetenschap dat ge in dees gronden zaait,
 Wordt eens door 't nageslacht met dankbaarheid gemaaid.'³⁵

Hij schreef in deze periode, behalve lierzangen en mengedichten, diverse uitgebreide dichtstukken over kunsten en wetenschappen, zoals *De drukkunst* (1804), *De lof en het nut der fraaije kunsten en wetenschappen* (1807), *Het zonnestelsel* (1808) en *De schilderkunst* (1809).

De geest van Nederland

Intussen bleven de politieke spanningen in Europa oplopen. In Frankrijk werd Napoleon Bonaparte in 1804 tot keizer gekroond. In 1805 begon een tien jaar lange, bijna onafgebroken reeks coalitieoorlogen tegen het Franse keizerrijk, waarbij de met Frankrijk verbonden vazalstaten in Spanje, Italië, Duitsland en Nederland onvermijdelijk betrokken raakten. Een van de gevolgen voor Nederland was dat de op het beginsel van vrijheid en gelijkheid gegründveste staat steeds centralistischer werd georganiseerd en bestuurd. In 1805 werd het uitvoerend Staatsbewind, een college van twaalf leden, opgeheven; Rutger Jan Schimmelpenninck werd op aanwijzing van Napoleon tot raadpen-

³⁴ Helmers 1809, p. 48.

³⁵ Helmers 1809, p. 60-61.

sionaris benoemd en door hem belast met de uitoefening van de uitvoerende macht. Een jaar later volgde de omvorming van het Bataafsch Gemeenebest tot Koninkrijk Holland, onder Lodewijk Napoleon Bonaparte.³⁶

Helmets zag met de totstandkoming van het Koninkrijk Holland zijn bangste vermoedens bewaarheid worden: Napoleon Bonaparte had zich ontpopt als een heerszuchtige tiran, Europa werd door oorlogen verscheurd en Nederland werd meegezogen in het geweld tussen de naties. De Bataafse dromen van burgerlijke vrijheid en gelijkheid waren verkeerd in een nachtmerrie waarin het volk onder Franse dwingelandij zuchtte.

Intussen had Helmers een nieuw thema gevonden waarmee hij zich boven de ‘volksberoeringen’ kon verheffen en verder kon bouwen aan een dichterlijke reputatie van smetteloze deugdzaamheid. Hij introduceerde het in zijn dichtstuk *Lofzang op Anthonius Hambroek*.³⁷ De dichter verhaalt hoe hij eenzaam en terneergeslagen in het duistere ‘bosch der Barden’ een geestverschijning krijgt, die hem vanuit een gloed van licht oproept om zijn dichterlijke lier op te nemen en te blijven zingen. De dichter verzet zich: hij komt ‘zangstof, moed en kracht’ tekort. Maar ‘de Genius, gedaald uit hooger kringen’ dringt aan:

‘Neen, Dichter! rijs en zing, dring door den mist der tijden!
Ontscheur den tijd zijn prooi; ’k verhelder u den nacht;
Gij moet uw lier den roem van ’t heilig Holland wijden;
Zing de eer van ’t voorgeslacht.’

De geestverschijning die de dichter aanvuurt, is dit keer niet de Rede als bron van de Verlichting, maar een leidgeest die in de slotstrofen wordt omschreven als ‘de geest van Nederland’. De dichter laat zich nu in hoger sferen meevoeren:

Hoe ruischen, heilige Druïden!
Uw zangen door dit duister bosch!
Ook ik ruk mij van de aarde los,
Ja, ’k wil hier ook mijne offers bieden: –
Daar dalen ze op hunn’ wolkentroon!
’k Herken u, aangebeden Vaderen!

De wereld van vaderlandse barden en druïden was enkele decennia tevoren voor de Europese letterkunde ontsloten door de Schotse dichter James Macpherson, die naar eigen zeggen in de afgelegen Schotse hooglanden en eilanden een reeks epische gedichten in het Gaelic had verzameld en vertaald. Hij schreef deze werken toe aan Ossian, zoon van de Schotse held Fingal, die omstreeks het einde van de derde eeuw zou hebben geleefd en aan het einde van zijn leven, oud en blind geworden, een reeks zangen over voorouderlijke geschiedenissen had laten optekenen. Het werk van Macpherson bracht in heel Europa een schok teweeg: zoals de geschiedenis van de oude Grieken en Romeinen was geboekstaafd in de epische werken van Homerus en Vergilius, leken nu ook volkeren

³⁶ Zie Schama 1989.

³⁷ Helmers 1815, p. 92-104.

van Noord-Europa te kunnen bogen op dichters die de voorouderlijke geschiedenis een epische vorm hadden gegeven.³⁸

Helmers beschikte onder meer over een editie van de *Works of Ossian* uit 1783 en over de beide delen van Willem Bilderdijks *Fingal in zes zangen naar Ossiaan* (1805).³⁹ Hij geloofde overigens, anders dan vele tijdgenoten, niet in de authenticiteit van Ossians zangen.⁴⁰ Helmers heeft dan ook nooit in het voetspoor van Macpherson willen treden door zich op te werpen als vertolker van authentieke voorouderlijke zangen. In plaats daarvan presenteerde hij zich als zanger in een sacrale Bataafse traditie van barden en druïden en stelde hij zich ten doel om op eigentijdse wijze een reeks vaderlandse helden te bezingen.

De lof der Hollandsche natie

In de oproep van de ‘geest van de Rede’, om de ontwikkeling van de kunsten en wetenschappen te bezingen, en de aanmaning van de ‘geest van Nederland’, om als een Bataafse Ossian de lof van vaderlandse deugdhelden te zingen, vond Helmers nieuwe mogelijkheden om invulling te geven aan zijn levensopgave, ‘door deugd naar roem te streven’.

Deze beide leidgeesten inspireerden Helmers tot een werk waaraan hij vanaf de eeuwwisseling tot aan zijn overlijden in februari 1813 met grote inzet heeft gewerkt. In 1806 schreef hij daarover in een brief aan de redactie van het tijdschrift *De Ster*, dat een fragment uit de tweede zang publiceerde:

Sedert eenige jaren heb ik my bezig gehouden met het samenstellen van een uitgebreid dichtstuk, getiteld: *De Lof der Hollandsche Natie*, in 6 Zangen, een onderwerp een stouter’ dichter waardig.⁴¹

In de loop van de jaren droeg hij fragmenten voor in *Concordia et Libertate* (1802, 1803, 1805), *Felix Meritis* (1802, 1808) en de *Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen* (1810-1811). Het voltooide werk werd in 1812 gepubliceerd onder de titel *De Hollandsche natie*, in zes zangen.

De Hollandsche natie verscheen twee jaar nadat Napoleon Bonaparte zijn broer Lodewijk Napoleon had afgezet en het Koninkrijk Holland had geannexeerd.⁴² Amsterdam was nu na Parijs en Rome de derde hoofdstad van het Franse keizerrijk. Het koninklijk paleis op de Dam was omgedoopt tot *Palais Impérial* op de *Place Napoleon*. De Fransen die door de patriotten in 1795 waren binnengehaald als bevrijders, manifesteerden zich in deze jaren als een bezettingsmacht. Het ambtenarenapparaat werd op Franse leest

38 Over de receptie van Macpherson (1736-1796) in Nederland, zie Daas 1961.

39 Helmers’ *veilingcatalogus* 1989.

40 Van Hattum 1996, p. 189. Van Hattum citeert uit een brief die Helmers in 1805 schreef: ‘Hebt gij den Fingal van Bilderdijk gelezen? Het is nu bekend en bewezen dat ‘er nooit een Ossiaan geweest is. Macpherson is auteur van de werken van Ossiaan.’

41 Geciteerd in Van Hattum 1996, p. 118.

42 Zie Uitterhoeve 2010.

geschoeid en de keizer benoemde Fransen in de belangrijkste bestuursfuncties. Alleen al in Amsterdam werden zo'n vierhonderd douaniers gestationeerd om de hand te houden aan het embargo op handelswaar uit Groot-Brittannië. Het aantal drukkers en boekhandelaren werd ingeperkt, de pers werd gebreideld en de uitgave van boeken en tijdschriften aan censuur onderworpen. De doorvoering van een algemene dienstplicht leidde in april 1811 tot rellen en demonstraties in de stad. Het stadsbestuur vaardigde als reactie hierop een samenscholingsverbod uit en stelde een Militaire Commissie in die drie demonstranten liet executeren en twintig tot gevangenisstraffen veroordeelde.⁴³

Napoleon hield op 9 november 1811 met militair machtsvertoon zijn intocht in Amsterdam. De volgende dag noteerde Willem de Clercq in zijn dagboek: 'De Hollandse dichters hebben Zijne Majesteit nog niet gehuldigd. Helmers heeft de stad verlaten om niet aan te zien hoe de Hollanders zich verlagen, en hij is ernstig ziek.'⁴⁴ Helmers had zijn toevlucht gezocht in de tuin die hij aan het Zuider Buiten-Spaarne, nabij de Haarlemmer Hout, had gehuurd.⁴⁵ Hoewel hij herstelde van de ernstige ziekte die hem daar overviel, raakte hij ervan overtuigd dat hij niet lang meer te leven had en hij maakte in de gedichten uit deze periode verschillende toespelingen op een naderend levenseinde. Hij overleed op 22 februari 1813, twee maanden na de publicatie van *De Hollandsche natie*.

Hoewel de hoop op het einde van het Franse keizerrijk groeide na de berichten in december 1812 over het echec van Napoleon in Rusland, duurde het nog tot 14 november 1813 voordat de Franse troepen Amsterdam verlieten. Op 2 december werd de terugkeerde prins van Oranje door de bevolking met gejuich ingehaald.⁴⁶

2.3 Geschiedenis van Egeron en Adeka

De versvertelling *Geschiedenis van Egeron en Adeka* is op zichzelf een afgerond verhaal. Ze maakt echter deel uit van een zang die meerdere verhalende episodes omvat, en deze zang is de vierde in het samenstel van zes zangen die Helmers publiceerde onder de titel *De Hollandsche natie*. Voor een goed begrip van wat Helmers in *Geschiedenis van Egeron en Adeka* vertelt, maken we daarom een omtrekkende beweging waarbij we eerst kennismaken met het dichtwerk als geheel, vervolgens met de zang over de zeevaart van de Hollandse natie en tenslotte met zijn vertelling over de komst van de Nederlanders op Banda.

43 Frijhoff & Prak 2005, p. 482.

44 *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*. Deel II (1811-1812), p. 22: 'Les poètes Hollandais n'ont point encore célébré S[a]. M[ajesté]. Helmers s'est éloigné de la ville pour ne pas voir la bassesse des Hollandais et il est fort malade.' Geraadpleegd via resources.knaw.nl/retroboeken/declercq.

45 Van Hattum 1996, p. 53.

46 Frijhoff & Prak 2005, p. 499.

Een samenstel van dichterlijke verhandelingen

Kort na het verschijnen van *De Hollandsche Natie* in 1812 plaatste het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* een lovende bespreking.⁴⁷ De recensent verklaarde dat het laatste werk van Helmers zijn hoog gespannen verwachtingen over het geheel genomen niet had teleurgesteld en op sommige plaatsen zelfs had overtroffen. Wel merkte hij op dat de titel de inhoud van het dichtwerk niet helemaal dekte:

De Dichter bezingt eigenlijk niet *de Hollandsche Natie*: want dan zoude hij zijn onderwerp hebben moeten uitstrekken tot het tijdstip, dat wij in het Fransche Rijk werden ingelijfd. [...] Hetgeen hier wezenlijk gegeven wordt, bestaat in een doorgaand *Lofdicht op ons Voorgeslacht*. Wanneer men dit vooraf weet, dan zal men ook des Dichters hooggestemd gevoel, geestverrukking en geheele ontvlaming kunnen begrijpen en billijken.⁴⁸

Tot welk genre *De Hollandsche natie* moet worden gerekend, is een veelbesproken vraag. Van Hattum bespreekt eerdere voorstellen om *De Hollandsche natie* te kwalificeren als een epos, een leerdicht, een lofdicht of een hybride genre met componenten van het heldendicht en de lierzang. Hij concludeert dat het dichtwerk 'in geen enkel gecanoniseerd genre' past en noemt het in navolging van Helmers eenvoudigweg 'een dichtstuk in zes zangen'.⁴⁹

In een bespreking van een aantal op zichzelf staande langere dichtstukken van Helmers stelt Van Hattum dat er sprake is van een losse, vaak onvoorspelbare, aaneenschakeling van verschillend geaarde episoden. Misschien is het bij deze dichtstukken, schrijft hij, nog het beste te spreken van 'vrije redevoeringen op rijm'.⁵⁰ Zo merkt hij over de zangen van *De Hollandsche natie* ook op dat 'elke zang op zichzelf een vrije rede genoemd kan worden; hier en daar straalt een vleugje betoog door, af en toe wordt iets van een schildering gepresenteerd en er zijn ook wat epische momenten'.⁵¹ Het genre van de dichterlijke verhandeling is niet aan strakke regels en vormen gebonden. Ze wil niet in de eerste plaats overtuigen door een heldere presentatie van gegevens en argumenten, maar door het vurige beroep dat ze doet op verbeelding en gevoel.

Aan de zes zangen van *De Hollandsche natie* gaat een 'voorzang' met de titel *Lof van het eiland der Batavieren* vooraf. De zang heeft de vorm van een gesproken cantate waarin een koor van Batavieren, een koor van Bataafse barden en een duo van reciterende barden elkaar afwisselen. Na een bombastisch getoonzette aanhef – 'Barst los, bezielt u, heilge snaren!' (*Voorzang*, r. 1) – stellen de barden het gelukzalig eiland der Batavieren tegenover het heerszuchtige Romeinse rijk en roepen zij hun stamgenoten op om zich te blijven inzetten voor het behoud van de aloude vrijheid. Volgens Helmers hoorde deze voorzang niet thuis in een dichtwerk over de Hollandse natie omdat de nationale identiteit pas was gevormd tijdens de onafhankelijkheidsstrijd waarin de Nederlanders zich

47 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 175-186.

48 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 177.

49 Van Hattum 1996, p. 302.

50 Van Hattum 1996, p. 294.

51 Van Hattum 1996, p. 302.

hadden verenigd tegen de Spanjaarden. Hij voegde *Lof van het eiland der Batavieren* echter toe om te betogen dat de onbedwingbare zucht naar onafhankelijkheid van de Hollandse natie haar kracht ontleent aan een substraat van Bataafs-Germaanse volksaard.

De *Hollandsche natie* zelf bestaat uit zes zangen, met aan het eind een overzicht in titels en trefwoorden.⁵² De 'Korte inhoud van het voorgaande dichtstuk' laat zien dat het werk een doordacht samenstel van dichterlijke verhandelingen over de Hollandse natie vormt, over achtereenvolgens *Zedelijkheid*, *Heldenmoed ter land* en *Heldenmoed ter zee*, *Zeevaart* en tenslotte *De wetenschappen* en *De schoone kunsten*. Deze ordening van kennis over de mens en de wereld sluit aan bij de wijze waarop een burgerlijke tempel van kunsten en wetenschappen zoals Felix Meritis zich organiseerde in 'departementen'. De belangrijkste afdeling van Felix Meritis was het departement van Koophandel, waaronder ook de zeevaart werd begrepen. Daarnaast werden departementen opgericht voor Natuurkunde, Tekenkunde, Muziek en tenslotte Letterkunde.⁵³ Dit laatste departement beperkte zich niet tot de schone letteren: het reglement omschreef de doelstelling in 1785 als 'het voordragen van eigen opgestelde verhandelingen of dichtstukken, of van vertalingen, alles over vry uitgekozen onderwerpen'.⁵⁴ Letterkundige bijdragen hadden dan ook betrekking op een grote verscheidenheid van onderwerpen, van taal- en letterkunde tot geschiedenis en godsdienstig-filosofische thema's.

De eerste zang, *Zedelijkheid*, legt met een verhandeling over deugdzaamheid een filosofische basis onder het dichtwerk als geheel. De verteller erkent dat deugdzaamheid een universele menselijke eigenschap is, maar hij ruimt voor de Hollandse natie toch een bijzondere plaats in:

Alom waar menschen zijn wordt gij, ô deugd, gevonden,
Gij, noch aan Godsdienst, stand noch hemelstreek gebonden! [...]
Maar Neêrland was 't vooral, waar gij, bij d'eersten dag
Van zijne ontwikkeling, u door 't volk aanbidden zag (I, r. 231-238).

Hij onderbouwt deze bewering door te wijzen op de Hollandse verdraagzaamheid – in het bijzonder de godsdienstvrijheid die in Nederland werd geboden aan de in Portugal en Spanje vervolgd joden –, op de op weldadigheid gebaseerde armenzorg en op de matigheid waarmee Nederlanders de verzoeken van aardse weelde en rijkdom weerstonden. De Hollandse natie onderscheidde zich door 'godsdienst, deugd en trouw, orde en standvastigheid, en eerbied voor de wet, in tegenspoed beleid' (I, r. 389-390). Bovendien roept hij in verhalende episoden enkele voorvaderen in de herinnering die zich in het vooruitzicht van een zekere dood in handen van de vijand hebben gesteld en zo hun deugdzaamheid door heldhaftig martelaarschap hebben bewezen: de zeventiende-

52 In de Franse literatuur werd hiervoor het begrip 'argument' gebruikt, in de betekenis van 'le sujet abrégé d'un ouvrage': 'L'argument d'une pièce de Théâtre, d'un Poëme Epique, d'une Oraison, d'un Traité.' (*Dictionnaire de l'Académie française. Tome second* 1798) Het 'argument', een samenvatting in trefwoorden, wordt ter oriëntatie van de lezer ook wel aan het begin van de zangen van een dichtstuk afgedrukt.

53 Zie Gompes & Ligtelijn 2007, p. 17-101.

54 Geciteerd in Gompes & Ligtelijn 2007, p. 52.

eeuwse predikant Anthonius Hambroek en, uit de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse twisten, Jan van Schaffelaar en Albrecht Beylinc.

Aan het begin van de tweede zang beschrijft de verteller hoe de machtige stroom van de Rijn bij Katwijk in zee uitmondt als een 'vuile poel, gesmoord in slijk en zanden' (II, r. 20).⁵⁵ De gedachte dat de Hollandse natie een dergelijk lot beschoren zou kunnen zijn, inspireert hem om zich in haar geschiedenis te verdiepen:

Gij, die der volken lot voor de eeuwigheid vermeldt,
Geschiedkunde! open mij uw groot, uw leerzaam veld. (II, 41-42)

Zijn twee verhandelingen over de vaderlandse geschiedenis, *Heldenmoed ter land* en *Heldenmoed ter zee*, hebben een overeenkomstige opbouw. Beide zangen beginnen met een visioen, van respectievelijk een verzande Rijnmonding bij Katwijk en een in moerassen verzonken Amsterdam. De verteller contrasteert deze visionaire spookbeelden vervolgens met de glorieuze voorouderlijke geschiedenis.

In de tweede zang brengt hij imaginaire bezoeken aan het praalgraf van Willem van Oranje in Delft en aan het 'zielenwoud' waar de voorvaderen verkeren. Hij bejubelt de strijd tegen de Spanjaarden als een volksopstand, maar prijst in de passages over Europese politiek vooral de regenten die, 'sterk door hun deugd, en pligt, en godsdienst, en geweten' (II, r. 322), in hachelijke situaties van wankelen noch wijken weten, ook als er, zoals in 1672 het geval was, binnen de natie grote onenigheid heerst. Door hun deugdzaamheid en vaderlandsliefde zijn zij naar zijn oordeel boven kritiek en partijstrijd verheven:

Een zelfde grondtrek was met onuitwischbre trekken,
Wat Staatsleer ge ook omhelsde, in uw gemoed te ontdekken:
Die grondtrek was de zucht voor 't Vaderland alleen! (II, r. 397-399)

In de derde zang wordt de huiverende dichter aangesproken door een fluisterende geestverschijning die hem een komend herstel van Nederland verkondigt en hem opdraagt om de voorouderlijke heldendaden te bezingen. Er volgen dan verhalende episodes over de overwinning van de watergeuzen op een Spaanse vloot onder de graaf van Bossu en over Reinier Claeszen, vice-admiraal van Zeeland, die in een gevecht met een overmacht van Spaanse galjoenen besluit om, liever dan zich over te geven, 'den dood voor 't Vaderland' (III, r. 263) te kiezen en zijn eigen schip op te blazen. De zang eindigt met het visioen van een historische vlootschouw vanaf een duintop aan de Noordzee en de boodschap dat uit het 'leerzaam veld' van de geschiedenis hoop voor een toekomstig herstel van Nederland kan worden geput.

De verhandelingen over de vaderlandse geschiedenis laten zien hoe de voorvaderen de voorwaarden voor de ontplooiing van Nederland als zelfstandige handelsnatie hebben geschapen. De vierde zang, *Zeevaart*, verhaalt vervolgens over de voorhoederol die de

55 Vanwege de vele overstromingen van de Kromme Rijn en de Oude Rijn werd de rivier in 1122 n.Chr. in Wijk bij Duurstede afgedamd, waarna de Lek de hoofdstroom werd. Tussen 1804 en 1807 werd de monding van de Oude Rijn bij Katwijk wegens verzanding opnieuw uitgegraven en van sluizen voorzien.

Nederlanders hebben gehad in de ontwikkeling van een wereldwijde handel. Zij bevat vijf verhalende episoden, een proloog en een epiloog. Als verhandeling zou ze in Felix Meritis op de agenda van het gewichtige departement Koophandel hebben kunnen staan.

De beide laatste zangen, over *De wetenschappen* en *De schoone kunsten*, hebben betrekking op domeinen die in Felix Meritis werden bestreken door de departementen van Natuurkunde, Tekenkunde en Muziek. De verteller leidt het publiek rond in imaginaire, in hoger sferen gebouwde tempels. Hij heeft ze gestoffeerd met allegorische personages en met beeltenissen van voorvaderen, zoals de tastbare tempels van kunsten en wetenschappen van zijn tijd gestoffeerd waren met reliëfs, standbeelden, portretbustes en geschilderde portretten. Deze verhandelingen zijn onmiskenbaar geïnspireerd door de denkbeelden die gekoesterd werden in vrijmetselaarsloge La Charité. De vrijzinnige filosoof Paulus van Hemert hield in januari 1808 voor Felix Meritis en voor de Hollandse Maatschappij van Fraaie Kunsten en Wetenschappen een redevoering over wereldburgerschap, waarin hij de volkeren in hun wereldwijde verscheidenheid broeders van eenzelfde huisgezin noemde.⁵⁶ Deze broederschap was volgens Van Hemert gebaseerd op 'de eeuwige Wet der Rede, die in aller harten spreekt, en aan den Jood, den Christen, den Muzelman, en den Heiden hetzelfde gebiedt'.⁵⁷ Hij besluit zijn betoog dan ook met een oproep tot broederlijke arbeid aan de bouw van 'dien waereldburgerlijken Tempel, waar van wij de schetse in onzen eigen geest bezitten – den Tempel namelijk der verlichting, verbetering, en volmaking van ons Geslacht!' Helmers kiest in zijn pleidooi voor wereldburgerschap een uitgesproken nationalistisch perspectief: de zangen over de wetenschappen en de schone kunsten stellen nadrukkelijk dat de Nederlandse bijdragen aan de wetenschappen en de schone kunsten die van andere naties naar de kroon steken.

De zes zangen van *De Hollandsche Natie* waren door Helmers bedoeld als 'een uitgebreid dichtstuk [...] waarin al de deelen evenredig aan elkaar moeten zijn; en één gevoel het geheel moet doorzweven'.⁵⁸ Het dichtwerk moest van begin tot eind uitdrukking geven aan verheven liefde voor het vaderland en dankbare bewondering voor de voorvaderen. Er zijn meer elementen te onderscheiden die bijdragen aan eenheid en samenhang: de gezwollen stijl, het onderliggende stramien van een glanzend verleden, een rampzalig heden en een gedroomd toekomstig herstel, de nationalistische inkleuring van kosmopolitische denkbeelden en de herhaalde koppeling van vaderlandse deugdzzaamheid, zelfgekozen dood en eeuwige roem.

Een verhandeling over de zeevaart

De vierde zang, gewijd aan de zeevaart van de Hollandse natie, is met 868 verzen de omvangrijkste.⁵⁹ Zij onderscheidt zich van de andere zangen doordat ze niet minder dan vijf

56 's Menschen verheven aanleg, kenbaar voorāl ook, uit zijne vatbaarheid voor Waereldburgerschap, en daar mede overeenkomstige gezindheden. Van Hemert 1808, p. 77-112.

57 Van Hemert 1808, p. III.

58 Helmers 1812, p. VIII.

59 De lengte van de overige vijf zangen is gemiddeld 475 verzen, met een maximum van 586 voor de eerste zang en een minimum van 408 voor de derde.

verhalende episoden bevat, die Helmers in zijn 'Korte inhoud van het voorgaande dichtstuk' omschrijft als 'Houtman aan de Kaap de Goede Hoop', 'Geschiedenis van Egeron en Adeka', 'Togt van A. Tasman', 'Togt van Barendsz' en 'Walvisvangst'. Deze episoden nemen met elkaar meer dan tachtig procent van de gehele zang in beslag.⁶⁰

Helmers begint zijn dichtelijke verhandeling over de zeevaart met een bekend beeld. Het stadhuis van Amsterdam, gebouwd op het hoogtepunt van de Gouden Eeuw, werd aan voor- en achterzijde bekroond door grote frontons, elk met een in marmer gehouwen timpaan waarop de Amsterdamse stedemaagd in fonkelende wapenrusting de centrale figuur vormt. Aan de voorzijde zetelt zij met twee leeuwen tussen zeegoden en zeewezens die zich aan haar majesteit onderwerpen. Aan de achterzijde wordt zij geflankeerd door figuren die de werelddelen Afrika, Europa, Azië en Amerika vertegenwoordigen en haar hun rijkdommen aanbieden.⁶¹ De verteller maakt van de Amsterdamse stedemaagd een nationaal zinnebeeld: 'Daar staat zij, Neêrlands maagd! De schatting aller volken ontvangt zij!' (IV, r. 13-14). De vervolgens gegeven voorbeelden hebben met name betrekking op de afdrachten van oosterse volkeren: parels, koffie, kaneel en 'de voedende muskaat, in dik gezwollen trossen, / aan Bandaas grond ontvoerd, ontvangt ze, en schenkt ze aan de aard!' (IV, r. 22-23).⁶²

In het vervolg van deze aanhef richt hij zijn aandacht exclusief op de volkeren van Oost-Indië en kondigt hij het thema van de eerste verhalende episoden aan:

Wat vreemde Volken zien we in 't Oost haar tegensnellen!
Elk toont de kluisters, daar de Taag hen in dorst knellen;
De striemen, diep geploegd in de opgereten huid,
Der Portugezen woede, en plondering, en buit!
De maagd van Neêrland wenkt! haar leeuw, in woede ontstoken,
Vliegt brullende op ten strijd! – en 't Oosten is gewroken (IV, r. 33-38).

Deze verzen vormen de opmaat voor een verhalende episode over de 'eerste schipvaart' (1595-1597) die via Kaap de Goede Hoop de handelsstad Banten op de noordwestkust van Java bereikte.

De verteller verklaart dat 'de Geest die 't menschedom leidt' (IV, r. 49) de Portugese zeevaarder Vasco da Gama bezielde om een route rond Afrika naar India te zoeken, dat deze aan de Kaap de Goede Hoop een 'schriklijk nevelspook' (IV, r. 51) trotseerde en er

60 De 'Togt van Barendsz' en de 'Walvisvangst' zijn met een omvang van minder dan honderd verzen vergelijkbaar met de 'Zeeslag op de Zuiderzee tegen Bossu' en de 'Dood van Claasens' in de tweede zang. De episoden 'Houtman aan de Kaap de Goede Hoop', 'Geschiedenis van Egeron en Adeka' en 'Togt van A. Tasman' omvatten respectievelijk 126, 248 en 200 verzen. Alleen de epische episode over de dood van Beylinc in de eerste zang heeft een daarmee vergelijkbare omvang.

61 Zie Frijhoff & Prak 2005, p. 154-167: 'Het achtste wereldwonder'. De aanspraken van Amsterdam als centrum van de wereldhandel werden ook zichtbaar in de burgerzaal van het stadhuis, waar de vloer was voorzien van drie grote, in mozaïek uitgevoerde afbeeldingen van het westelijk en oostelijk halfrond en van de noordelijke sterrenhemel.

62 Helmers had kennelijk een onjuiste voorstelling van de nootmuskaat. De vruchten van de nootmuskaat groeien niet in trossen en staan evenmin bekend als bijzonder voedend. In Europa kende men alleen de gedroogde noot en foelie, die gewaardeerd werden om hun aromatische en medicinale eigenschappen.

uiteindelijk in slaagde door te dringen tot de paradijselijke rijkdommen van het Oosten. De Portugezen hadden echter een schrikbewind ingesteld. De geest van het mensdom ziet hieraan graag een einde komen en de Nederlanders nemen de handschoen op: zij sturen een kleine vloot uit om de confrontatie te zoeken met de Portugezen, die inmiddels politiek en militair gelieerd zijn aan hun ervijand, de Spaanse koning.⁶³

De verteller schrijft de leiding van deze tocht toe aan 'Houtman'.⁶⁴ Deze brengt de schepen door perioden van windstilte en orkaanstormen tot het voorgebergte aan de Afrikaanse Zuidkaap. Als de avond valt, rijst daar, 'voor dappren Houtmans oog slechts zichtbaar' (IV, r. 107), de 'nevelvorst' uit de golven die eerder ook aan Da Gama was verschenen. Dit nevelspook is ontleend aan een episode uit de vijfde zang van *Os Lusíadas*, het in 1572 gepubliceerde epos van Luís de Camões over de reis van de Portugese diplomaat Vasco da Gama naar de vorst van Calicut.⁶⁵ In het werk van Camões stelt de bewaker van de Zuidkaap zich voor als de gigant Adamastor, een in Europa onbekende zoon van de aardgodin Gaea. Camões vertelt dat hij, geprikkeld door de tomeloze expansiedrift van de Portugezen, verklaart hun arrogantie te zullen intomen door schipbreuken en andere rampen. De gigantische verschijning van Helmers echter laat, anders dan bij de komst van de Portugezen, zijn dreigende houding varen als hij de vlag van de Hollandse natie ziet:

'U groet ik' (zegt hij) 'die de menselijkheid zult wreken.
'k Zie 't Oosten, uitgemoord, zijn handen opwaarts steken;
't Gilt om een' redder, zijn vergoten bloed eischt wraak;
Gij zijt verordend tot die Goddelijke taak!' (IV, 121-124)

Om De Houtman te bemoedigen, gunt hij hem een blik in 'den nacht der ongeboren dagen' (IV, r. 130): de woeste natuur van Zuid-Afrika verschijnt in de gedaante van een arcadisch landschap met een Nederlandse havenstad onder de bescherming van een onneembaar fort.

De eerste scheepvaart op Oost-Indië komt in deze zang vervolgens tot een triomfantelijk einde:

Nu stroomt een kostbare vloed uit rijke kruidvaleijen,
Uit noot en peperbosch, bij 't klinken der schalmeien,
Naar Neêrlands schepen af, aan Javaas gloeiend strand,
En Houtman voert die weg naar 't wachtend Vaderland.

63 Portugal werd in 1580, ruim een jaar nadat koning Sebastião was gesneuveld bij een invasie van Marokko, veroverd door de Spaanse koning Philips II.

64 De leiding van de eerste scheepvaart was niet in handen gelegd van een admiraal, maar van een raad waarin de vier scheepskapiteins en, onder voorzitterschap van opper-koopman Cornelis de Houtman, de kooplieden zitting hadden.

65 Helmers beschikte in zijn bibliotheek over een hoog aangeschreven Engelse vertaling in verzen van W.J. Mickle, verschenen in 1776. De eerste en tot voor kort enige complete Nederlandse vertaling, van de Zeeuwse letterkundige L. van Stoppendaal, verscheen in 1777 onder de titel *De Lusíade van Louis Camoëns*. Hoewel Helmers de vertaling van Van Stoppendaal niet in zijn bezit had, heeft hij ze wellicht wel kunnen raadplegen. In 2012 verscheen een Nederlandse vertaling in blanke verzen door A. Pos.

Geen bloed kleeft aan dien schat der Ooster werelddeelen,
Geen stad werd uitgemoord om onzen smaak te streelen (IV, r. 161-166).

Na de episode over de eerste schipvaart begint Helmers zonder omhaal met de geschiedenis van Egeron en Adeka. Deze vertelling over de komst van de Nederlanders op Banda toont hoe zij hun opdracht om de oosterse volkeren van de Portugese tirannie te bevrijden vervullen. We zullen er in het vervolg van deze paragraaf uitvoerig op ingaan.

De volgende verhalende episoden van de vierde zang zijn gewijd aan de tochten van Abel Tasman en Willem Barentsz. Tasman begon in opdracht van gouverneur-generaal Anthonie van Diemen in augustus 1642 vanuit Batavia aan een goed voorbereide verkenning- en ontdekkingstocht.⁶⁶ Hij diende de kusten van het eerder ontdekte Zuidland (Australië) verder in kaart te brengen, duidelijkheid te verschaffen omtrent het legendarische continent dat reizigers en geografen aanduiden als *Terra Australis Incognita* of het Onbekend Zuidland, en een veilige zeeweg naar Zuid-Amerika open te leggen.⁶⁷ In deze opdracht slaagde hij maar zeer ten dele. Barentsz moest in 1596, bij zijn derde poging om via de Noordelijke IJszee een route naar Indië te vinden, met zijn bemanning overwinteren op Nova Zembla en stierf op de thuisreis.⁶⁸

Helmerts legt openhartig uit waarom hij een lofzang op de vruchteloze expedities van Tasman en Barentsz nodig vindt:

Ik wil Britannia! Raleigh mijne offers brengen,
'k Zal Gaulers! om Prouse een vloed van tranen plengen;
'k Volg Cook naar 't beergestart', 'k snij met hem d'evenaar,
Ik boor met hem door 't ijs; ik deel in uw gevaar
Van Couer, aan uw zij' verfrisch ik me aan de vlieten,
Die op Taïtisch grond langs kokosboomen schieten;
Maar die gewesten, door de onmeetbre zee gestrekt,
Zijn reeds door Neêrlands volk in vroeger eeuw ontdekt [...] (IV, r. 493-500).⁶⁹

Sir Walter Raleigh, Jean-François de Galoup, comte de la Pérouse, James Cook en George Vancouver hadden met hun oceaanreizen in het laatste kwart van de achttiende eeuw faam verworven als ikonen van de Verlichting. Helmers had grote bewondering voor deze wetenschappelijke ontdekkingsreizigers en beschikte in zijn bibliotheek over een collectie van hun reisverhalen.⁷⁰ Hij betoogt evenwel dat zij op hun verkenningen

66 Tasman 2006.

67 Zie *Instructie voor Abel Tasman en Frans Jacobsz Visscher*, in: Tasman 2006, p. 41-46.

68 Zijn lotgevallen waren befaamd geworden door het met kopergravures geïllustreerde reisverslag van Gerrit de Veer dat kort na terugkomst werd gepubliceerd. Het reisverslag werd tussen 1617 en 1663 en in de belangrijkste Europese talen vertaald en in verschillende bundels reisverhalen opgenomen. De overwintering op Nova Zembla bleef daarna een vast onderwerp in geschiedkundige overzichtswerken. Zie De Veer 1997; Roeper & Wildeman 1996.

69 Met het beergestarte zijn de boven het noordelijk halfrond staande sterrebeelden van de Grote en Kleine Beer bedoeld. Cook oriënteerde zich echter op de sterrenhemel van het zuidelijk halfrond.

70 Zie *Helmerts' veilingcatalogus*. Van Cooks reisverslagen had hij, behalve Engelse en Franse edities, ook de Nederlandse vertaling door J.D. Pasteur, '13 deelen met alle de platen', in zijn bibliotheek. Helmers had grote bewondering voor Cook. Hij droeg in maart 1801 in het genootschap *Concordia et Libertate* de lierzang 'James Cook' voor, waarin de geest van de Zuidpool aan Cook verschijnt, zoals Adamastor aan Da Gama,

rond Australië, Nieuw-Zeeland en de Melanesische eilanden reeds in de zeventiende eeuw waren voorgegaan door Tasman en dat Barentsz in de noordelijke IJszee niet minder stoutmoedig en heldhaftig was geweest dan Cook in de zuidelijke Poolzee.

Uit de tocht van Tasman heeft de verteller twee episoden gekozen. In de eerste schildert hij zijn aankomst in een paradijselijk werelddeel – ‘t Is grooter dan Euroop’, ‘t is min beschaafd, min wreed’ (IV, r. 616) – dat hij in opdracht van de voor zijn geestesoog verschenen beschermgeest van dit continent Nieuw-Holland noemt. Tasmans bezoek aan Nieuw-Zeeland noemt de verteller slechts in het voorbijgaan omdat hem aan deze kust geen warm welkom wachtte. Des te uitvoeriger verhaalt hij over zijn volgende tussenstop op de Tonga-archipel, op het eiland Tongatapu dat door Cook bekend was komen te staan als het Vriendeneiland.⁷¹ De verteller kenschetst het als een ‘Paradijs der aarde’, waar de ‘kindren der natuur’ als waternimfen rond de schepen zwemmend het scheepsvolk verleiden met ‘dartle minneknepen’ (IV, r. 653-658).

Helmers vond de inspiratie om deze eilanden als een tropische tuin der lusten voor te stellen niet in de reisverslagen van Tasman en Cook, maar in het literaire epos *Os Lusíadas* van Camões. In de negende zang vertelt Camões dat de godin Venus in het midden van de oceaan een godeneiland inricht voor de Portugezen die vanuit India op de terugreis naar het moederland zijn. In een arcadische luthof worden zij verwelkomd door waternimfen die geen andere wens hebben dan de zwaar beproefde schepelingen met hun liefdesspel te belonen voor de doorstane ontberingen en gevaren. Camões schildert een barok tafereel, vol liefdesparen in verschillende stadia van verleiding en verovering. Hij sluit af met een allegorische verklaring: het liefdeseiland staat voor de spirituele beloning van mannen die zich niet door hebzucht of eierzucht laten leiden, maar deugdzzaam, moedig en volhardend handelen. Ook op het Vriendeneiland van Helmers is de godin van de liefde verantwoordelijk voor de erotische vrijmoedigheid waarmee het scheepsvolk wordt ontvangen, en evenals in *Os Lusíadas* wordt de onderbreking van de reis voorgesteld als een compensatie voor geleden ontberingen.

Na de episoden over Tasman en Barentsz voegt Helmers tenslotte een duister tafereel toe waarin een walvis wordt geharpoeneerd en in een heftige strijd om te overleven een bloedig einde vindt. De inspiratie hiervoor heeft hij opgedaan in *La Navigation* van Joseph-Alphonse Esménard. De eerste druk van dit omvangrijke dichtwerk over de geschiedenis van de scheepvaart verscheen in 1805, toen Helmers met de vierde zang van *De Hollandsche natie* al flink gevorderd was.⁷² Opzet en inhoud van *La Navigation* hebben hem ongetwijfeld aangesproken. De eerste zangen behandelen achtereenvolgens de

en hem zijn bloedig einde op de Sandwich-eilanden, het latere Hawaï, voorspelt. Ze werd gepubliceerd in *Dichterlijke Gedachten-beelden* 1801, p. 139-152.

71 Cook bezocht de eilanden Eua en Tongatapu in oktober 1773, tijdens zijn tweede reis, en in de maanden mei en juni 1777, tijdens zijn derde reis, de eilanden Nomuka, Lifuka en opnieuw Tongatapu. Hij noemde de eilanden ‘the Friendly Archipelago’, zowel omdat de inwoners er in wederzijdse vriendschap leken te leven als vanwege hun welwillende houding tegenover vreemdelingen. Zie *Cook’s Log*, vol. 22 (1999), no. 2, p. 1630.

72 Esménard 1805. Helmers beschikte in zijn bibliotheek over een exemplaar van de tweedelige eerste druk. Een jaar later verscheen een tweede druk in een enkele band waarin het aantal zangen van acht tot zes was teruggebracht.

zeevaart in de oudheid, de ontdekking van de Nieuwe Wereld en de wrede tirannie die de Spanjaarden er hadden uitgeoefend, en de veroveringen van de Portugezen in Azië, uitlopend op barbarij en decadentie. De zesde zang is voor een belangrijk deel gewijd aan de zeevaart van de Hollandse natie. Esménard zingt de lof van de 'Batave industrieux', de nijvere Bataaf die eerst het water van zeeën en rivieren in eigen land aan banden heeft gelegd, vervolgens zijn schepen heeft uitgezonden over de oceanen en zich als alom gerespecteerde natie in de West- en Oost-Indiën heeft gevestigd. In dit verband bezingt Esménard ook de moed van de onverschrokken Bataven om in de Noordelijke IJsee door te dringen.⁷³ Hij last hier een meeslepende passage over de walvisjacht in, waardoor Helmers zodanig werd gegrepen dat hij deze herdichtte en aan de vierde zang toevoegde.⁷⁴

Helmers sluit de vierde zang af met een epiloog waarin hij de draad van zijn betoog weer oppakt en de zeevaart kenschetst als de bron van Hollands welvaart en macht: 'De God des handels rijst aan 't IJ!' (IV, r. 837).⁷⁵ Hij herhaalt het beeld waarmee de zang begint: de schatten uit de gehele wereld, van walrustanden uit het hoge noorden tot Spaans zilver uit de mijnen van Potosí (Bolivia), stromen naar Amsterdam en, haast hij zich toe te voegen, de andere Hollandse steden.⁷⁶ De epiloog maant het mensdom tot dankbaarheid:

Gij volkeren, die thans door handel zijt verheven,
't Is Holland, die alleen u 't voorbeeld heeft gegeven! (IV, r. 849-850)

Egeron en Adeka, een tragedie

Na onze kennismaking met *De Hollandsche natie* en de zang over de zeevaart kunnen we inzoomen op de episode die verhaalt hoe de Hollandse natie heeft voldaan aan haar 'goddelijke opdracht' om de oosterse volkeren van de Portugese tirannie te bevrijden. Helmers koos de 'tweede scheepvaart' onder leiding van admiraal Van Neck als uitgangspunt voor zijn verhaal over Egeron en Adeka. We volgen nu de zeventien strofen waarin hij hun geschiedenis verhaalt.⁷⁷

73 In de noten bij deze passage citeert Esménard uitvoerig uit *Histoire des Pêches, des Découvertes et des Établissements des Hollandois dans les Mers du Nord*, de vertaling van een Nederlands werk uit het begin van de achttiende eeuw waarin de walvisvangst in detail wordt beschreven. Zie De Reste 1800-1801, een Franse editie van Zorgdrager & Moubach 1727.

74 Vergelijk Esménard II, 1805, p. 88-90 en Helmers 2009, IV, r. 801-834.

75 Helmers baseerde zijn beschrijving vermoedelijk op Le Moine de l'Espine en Le Long, *De koophandel van Amsterdam naar alle gewesten des werlds*, een overzichtswerk waarvan in de loop van de achttiende eeuw een tiental geactualiseerde versies verschenen. Helmers beschikte in zijn bibliotheek over een exemplaar van het tweede deel waarin alleen Le Long als auteur wordt vermeld: dat gebeurde voor het eerst in de vijfde druk van 1734.

76 De vermeerdeerde en verbeterde tiende druk van Le Moine de l'Espine en Le Long verscheen in 1801 en 1802 met een aangepaste titel: *De koophandel van Amsterdam, en andere Nederlandsche steden, naar alle gewesten der waereld*. Helmers volgde deze verbreding van perspectief.

77 Voor de indeling in strofen van ongelijke lengte vormt de eerste druk van *De Hollandsche natie* het uitgangspunt. Volgens Van Hattum is 'de in de eerste druk van 1812 aangehouden verdeling der passages acceptabeler dan zij in de tweede druk van 1814 werd' (Van Hattum 1996, p. 155).

1 Een toon van weemoed (r. 167-174)

De verteller begint de geschiedenis van Egeron en Adeka zonder omhaal met een proloog:

Lok, zangster! thans een' toon van weemoed op uw luit,
Wring zuchten uit ons hart, en tranen de oogen uit! (IV, r. 167-168)

In de eerste strofe combineert de verteller wat in de klassieke retorica *invocatio* en *propositio* wordt genoemd: een oproep aan zijn dichterlijke genius en een korte inleiding in het verhaal. Hij spoort zijn 'zangster' aan om het droeve lot van Adeka en Afron te bezingen, het lot van de oude Egeron te beschrijven, de moorddadigheid van de Portugezen te vervloeken en te melden hoe Nederland hen tuchtigde. Hiermee is de toon van deze versvertelling gezet: ze dient eerst en vooral de emoties van het publiek aan te spreken.

Geen enkele andere verhalende episode in *De Hollandsche natie* wordt met een afzonderlijke proloog ingeleid. De geschiedenis van Egeron en Adeka heeft dan ook een bijzondere status. Om te beginnen overtreft zij met 248 verzen ruimschoots de omvang van de episoden over Beijlinc, De Houtman en Tasman.⁷⁸ In de tweede plaats wordt deze geschiedenis van begin tot eind verhaald: de verteller concentreert zich niet, zoals in de genoemde episoden, op slechts één of twee verhaalmomenten. In de episoden over Beijlinc, De Houtman en Tasman kon hij zich epische concentratie veroorloven omdat hun personages reeds een algemene bekendheid genoten: hij mocht bij zijn publiek enige voorkennis inzake hun historische lotgevallen vooronderstellen. Dat was bij de geschiedenis van Egeron en Adeka niet het geval omdat hun personages en lotgevallen geheel aan zijn eigen verbeelding waren ontsproten.

2 Egeron (r. 175-186)

In de tweede strofe stelt de verteller Egeron⁷⁹ aan het publiek voor. Over zijn levensgeschiedenis deelt hij slechts mee dat hij zwaar is getroffen door het verlies van drie zonen in de kracht van hun leven: hij is als 'een boom beroofd van blad en loover, / Door bliksemgloed gezengd' (IV, r. 179-182). Hij richt zijn vaderlijke liefde bijgevolg op zijn enige dochter, Adeka, die de herinnering aan zijn overleden vrouw bij hem wakker houdt.⁸⁰

De verteller kenschetst hem als een deugdzaam vorst, vader en weduwnaar: 'Gelukkig was het volk van Banda, door 't bestuur van vorst Egeron' (IV, r. 175-176). De mededeling dat hij door zijn onderdanen als 'een geschenk der goden' (IV, r. 178) wordt gewaardeerd, onthult dat dit Banda niet door christenen of moslims wordt bewoond, maar door een volk dat, evenals de oude Grieken, Romeinen of Germanen, vanuit een aangeboren godsdienstig besef meerdere goden vereert.

⁷⁸ De genoemde episoden omvatten respectievelijk 154, 126 en 200 verzen.

⁷⁹ 'Egeron' is geen bestaande naam, maar door Helmers bedacht als een classicistisch of exotisch aandoende naam. De naam heeft enige gelijkenis met Acheron, een bekende naam uit de Griekse mythologie, en met Agon, de naam van de sultan van Bantam in het treurspel uit 1769 van Onno Zwier van Haren, die is afgeleid van de aanspreektitel *agung*: verheven, doorluchtig.

⁸⁰ Voor de prominente rol van vaderliefde in het werk van Helmers, zie Jensen 2013.

3 Adeka (r. 187-200)

De dichter wijdt aan Egerons jeugdige dochter Adeka⁸¹ een volledige strofe waarin hij terugrijpt op de conventie om de levensfasen van de vrouw te beschrijven in termen van een opeenvolging van seizoenen en de daarbij behorende natuurverschijnselen:

Schoon is de teedre Adeke in 's levens lentebloei,
Rank als de kokosboom in onbedwongen groei (IV, r. 187-188).

Zo is Adeka's hart mild als de grond in 'morgenlandsche weelde', haar gezicht beminnelijk als een lentedag, haar ziel zuiver als de zonnestralen en haar stem aandoenlijk als het 'lied der nachtegalen'. In de laatste twee regels voert Helmers de sympathetische relatie tussen personage en natuur nog verder door:

Als zij, de schoonste bloem, in 't bloemenveld verscheen,
Spreidde al 't gebloemt' meer gloed en geuren om zich heen (IV, r. 199-200)!

Hij heeft dan al verteld dat de vitaliteit van Adeka niet alleen een gloed aan de natuur meedeelt, maar ook aan grijsaards met 'verstramd gemoed' en, zoals de verteller onbevangen meedeelt:

[...] nooit zag Banda's jeugd de schoone Adeke naderen,
Of bruischend vloog het bloed door de opgezwollen aderen (IV, r. 197-198).

4 Een ongekende smarte (r. 201-214)

In de vierde strofe onthult de alwetende verteller dat in het leven van Adeka een nieuwe fase aanbreekt:

Nu was het tijdstip daar, waarin het maagdelijk harte
Een ledigheid ontwaart, een ongekende smarte (IV, r. 201-202).

De manier waarop de verteller deze levensfase beschrijft, wortelt in een lange literaire traditie waarin de ontwakende sexualiteit wordt beschreven als een onverklaarbare en ongeneeslijke ziekte. Met haar tedere en gevoelige natuur zoekt zij overdag 'de eenzaamheid in 't digt citroenenwoud', vergiet in de vroege morgen tranen bij het besproeien van haar bloemenveld, staart 's nachts naar de sterren in een door maanlicht overgoten laurierbos en 'hoopt, en vreest, en schreit, en zucht, en, ach! weet niet wat thans haar borst doet zuchten'. Dit is een omgeving die door mensen is gecultiveerd, een landschap dat meer weg heeft van een mediterraan park dan van een tropisch eiland.

Overeenkomstig de conventies van het achttiende-eeuwse sentimentalisme werken gemoedsgesteldheid en natuurlijke omgeving sympathetisch op elkaar in.⁸² Nadat de bloeiende Adeka in de vorige strofe de bloemen heeft doen bloeien, laat nu de wulpse zang van de nachtegaal haar bloed sneller stromen:

81 De naam 'Adeka', met de informele variant 'Adeke', is geen bestaande naam. Het overeenkomstige *adika* is geen Indonesische naam, maar een aanspreektitel van hooggeplaatste personen. Adeka is ook geen afleiding van *adikanda* of *adinda*, de hoofse vormen van *adik*: jongere broer of zuster. Het is niet aannemelijk dat Helmers vertrouwd was met deze titulatuur.

82 Zie Leemans en Johannes 2013, p. 416-426.

Wanneer de nachtegaal zijn ziel, zijn mingenuchten
 Doet stroomen in den zang, woelt meerder snel haar bloed,
 En 't lieve meisje weet niet wat haar schreien doet.
 Nog heeft de liefde haar niet in haar' boei geslagen;
 Slechts voor haar' vader leeft ze en kweekt zijn grijze dagen (IV, r. 210-214).

Volgens H.J. Minderhoud is Helmers in deze passage over Adeka geïnspireerd door Voltaires classicistische epos *La Henriade*.⁸³ In de befaamde negende zang verhaalt Voltaire hoe de Franse koning Henri IV zijn vorstelijke plichten vergeet in de armen van 'la belle Gabrielle', Madame d'Estrée. Bij de suggestie dat Adeka kan worden beschouwd als 'une autre d'Estrée', past echter de nodige scepsis. 'Minderhoud zoekt nu eenmaal achter elke vrouwenfiguur, die hij in een epos met *Henriade*-trekken aantreft, de geliefde van Hendrik IV', stelt W.A.P. Smit in *Kalliope in de Nederlanden*, zijn studie over het Renaissance- en klassicistische epos: hij verwijt hem zelfs de vaagste overeenkomsten als bewijzen van beïnvloeding, navolging of ontlening te zien.⁸⁴ Een nadere vergelijking van passages uit de *Henriade* en de geschiedenis van Egeron en Adeka levert inderdaad geen aanwijzingen van invloed op.

5 Afron (r. 215-222)

De gebeurtenissen beginnen zich te ontrollen als Adeka in het woud een onverwachte ontmoeting heeft met 'een jeugdig held' wiens schip door een storm naar Banda is gevoerd. De verteller stelt hem voor als 't sieraad van Timors helden' (IV, r. 170) en als 'Afron, oppervorst van Timor' (IV, r. 215-216).

Evenals Egeron is Afron een classicistisch aandoende naam die niet te herleiden is tot een bestaand historisch personage. In de tweede druk van *De Hollandsche natie* is Afron overigens geen 'oppervorst van Timor', maar 'vorst van 't hoog Naïra'. Met 'Naïra' kan alleen het eiland Banda Neira zijn bedoeld. Helmers lijkt te hebben getwijfeld of Afrons personage een vorst van Banda of van Timor zou moeten zijn.⁸⁵ Kennelijk heeft Helmers de wens om van Adeka's geliefde een onbekende vreemdeling met vorstelijke status te maken het zwaarst laten wegen.

In de volgende verzen wordt kortweg meegedeeld dat de liefde van Afron voor Adeka bij de eerste aanblik ontvlamt en dat dit zijn eerste liefde is, terwijl 'een zelfde drift onmerkbaar 't meisje boeit' (IV, r. 220). Helmers benadrukt dat Afron bekend staat als 'vorst, zeeghaftig in het strijden' (IV, r. 222). Tussen Afron en Adeka bloeit niet de idyl-

83 Minderhoud 1927, p. 140. In zijn voetspoor rekent Jensen *La Henriade* tot de inspiratiebronnen die in *De Hollandsche natie* 'duidelijk traceerbaar' zijn, zij het dat er geen sprake is van letterlijke vertalingen. Zie Helmers 2009, p. 55-56. Ook in de bloemlezing *Wonder en Geweld* wordt Voltaires *Henriade* ten onrechte een inspiratiebron voor *De Hollandsche natie* genoemd. Zie Straver 2007, I, p. 303-304.

84 Smit 1983, p. 801.

85 De sporen van deze twijfel zijn zichtbaar tengevolge van de drukgeschiedenis van *De Hollandsche natie*. In de eerste druk had Helmers vanwege de Franse censuur een aantal passages, samen zo'n honderdvijftig regels, geschrapt: de tweede druk, verschenen in 1814, bevatte de onverminkte tekst. Op tekstueel niveau waren er talrijke kleine verschillen, waarschijnlijk doordat de eerste en tweede druk op twee verschillende handschriften waren gebaseerd. Zie Van Hattum 1996, p. 152-155.

lische liefde van eenvoudige landslieden op, maar de verheven liefde van vorstelijke personages.

6 *Adeka mint!* (r. 223-234)

Over de gebeurtenissen na de eerste ontmoeting van Afron en Adeka blijft het publiek in het ongewisse. De zesde strofe is geheel gewijd aan de gemoedstoestand van Adeka:

Adeka mint! – thans is voor haar ontvlamd gemoed
De schepping meerder schoon, der vooglen zang meer zoet:
Verdubbeld voelt zij nu den wellust van het leven (IV, r. 223-225)

In de haar omringende natuur, nog steeds beschreven als een mediterrane locus amoenus, ‘hoort zij haar minnaars stem, ziet zij haar minnaars beeld’ (IV, r. 228): in de ochtendbries over het bloemenveld, in het lied van de nachtegaal, in het geruis van een door rozen omzoomd beekje en, als zij het ‘gewoel van ’t hof’ (IV, r. 233) is ontweken, in de stilte van het laurierbos.

7 *De blijde dag* (r. 235-240)

De verteller maakt nu een sprong in de tijd en neemt het publiek mee naar het aanbrenken van Adeka’s huwelijksdag:

Nu rijst de blijde dag, met schaterend vreugdgeschal,
Waarop der priestren hand dit paar verbinden zal (IV, r. 235-236).

De huwelijksceremonie vindt plaats in een met bloemslingers versierd paleis, de lucht ‘dreunt van ’s volks vereende zangen’ (IV, r. 238), op het altaar is een witte stier geslacht en er zijn kruiden en vruchten geplaatst als offerande voor de goden. De bruiloft neemt in de verbeelding van Helmers de vorm aan van een classicistisch tafereel. Het offeren van een witte stier doet denken aan de klassieken, in het bijzonder de Kretenzische mythen rond koning Minos en de Minotaurus. Het tafereel roept eerder mediterrane eilanden voor de geest dan eilanden in de Bandazee.

In de literatuurgeschiedenis is de geschiedenis van Egeron en Adeka wel gekarakteriseerd als ‘een Oosters liefdesverhaal’.⁸⁶ Bij een passage als deze dringt zich echter de vraag op in hoeverre Helmers een oosters verhaal heeft willen presenteren.

De oosterse vertelling in achttiende-eeuws Nederland is het onderwerp van een studie van Chr. Dohmen, getiteld *In de schaduw van Scheherazade*.⁸⁷ In deze periode verschenen in West-Europa talrijke vertalingen en bewerkingen van werken uit de Oriënt, en talrijke westerse vertellingen die oosterse voorbeelden imiteerden of navolgden. Als vaste elementen in dit genre vertellingen ziet Dohmen ‘het fantastische en islamitische karakter van Duizend-en-één-nacht alsmede de moralisering’.⁸⁸ Deze literatuur dankte haar aantrekkingskracht onder meer aan het contrast met de classicistische traditie:

86 Helmers 2009, p. 30.

87 Zie Dohmen 2000.

88 Dohmen 2000, p. 108.

De oosterse literatuur lijkt vooral populair geworden te zijn om haar fantastische karakter, haar verheven stijl, haar allegorische kracht en haar zedenkundige strekking. Dit waren althans de in het westen steeds weer benadrukte kenmerken, gebaseerd op enkele belangrijke referentiewerken, zoals *Duizend-en-één-nacht*. Met name het fantastische karakter en de allegorische kracht contrasteerden met de traditionele inheemse, sterk aan classicistische regels gebonden literatuur.⁸⁹

Dohmen verzamelde een omvangrijk corpus prozateksten, deels afzonderlijk verschenen, deels opgenomen in satirische, spectatoriale en ‘algemeen-culturele’ tijdschriften. Zij beschouwt de achttiende-eeuwse oosterse vertellingen als een voortbrengsel van culturele uitwisseling tussen enerzijds Nederland en anderzijds het Ottomaanse rijk en ‘de Oost’, door haar omschreven als het handelsgebied van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Het is gegeven dit uitgangspunt opmerkelijk hoe weinig vertellingen zij heeft aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met Oost-Indië.⁹⁰ De culturele uitwisseling tussen Europa en de Oriënt beperkte zich in de praktijk nagenoeg uitsluitend tot voortbrengsels van de islamitische schriftcultuur. In Nederlands-Indië begonnen taalgeleerden, bestuursambtenaren, zendelingen en missionarissen pas in de tweede helft van de negentiende eeuw met het systematisch documenteren en ontsluiten van geschreven en ongeschreven verhalende teksten.⁹¹ Schrijvers en publiek hadden in de achttiende eeuw de rijkdom aan sacrale en niet-sacrale vertellingen in de Indonesische archipel nog niet ontdekt.

Helmers heeft bij het schrijven van de geschiedenis van Egeron en Adeka geen aansluiting kunnen zoeken bij een traditie van oosterse verhalen uit Oost-Indië zelf. Zijn vertelling speelt zich af op Banda en is gesitueerd in een mediterrane landschap, speelt zich af tussen vorstelijke personages en in een ambiance van klassieke cultuur. De geschiedenis van Egeron en Adeka is een classicistisch geïnspireerd verhaal.

8 *De Portugees verschijnt* (r. 241-270)

Tijdens het huwelijksfeest verschijnen vier schepen van onbekende bouw waarmee ‘de Portugees’ ten tonele komt. De ware aard van de vreemdeling komt spoedig aan het licht:

Der specerijen schat lokt ras zijn’ gouddorst uit,
Zijn hongrig oog beschouwt het eiland als zijn’ buit:
Een schans rijst op, waaruit hij met zijn krijgstuig dondert,
En ’t Volk, als offervee, baldadig moordt en plondert (IV, r. 247-250).

⁸⁹ Dohmen 2000, p. 11.

⁹⁰ Van driehonderd vertellingen handelt er één over de lotgevallen van een Timorese prins die door een Portugees Dominicaan mee op wereldreis wordt genomen, en een ander over ‘Jonker Raarenburg’ die zijn fortuin maakt in Indië en verliest in Europa. Beide zijn bepaald niet representatief voor het genre van de oosterse vertelling te noemen. Zie Dohmen 2000, p. 217-218; 258.

⁹¹ Zie Straver 1993, p. 25-42; Straver 2007, I, p. 9.

Het volk van Banda bestormt nu de Portugese schans, onder aanvoering van Afron, die met het wapentuig van de Griekse held Herakles ten strijde trekt:

Zijn knods is van het bloed des vuigen vreemdlings rood;
De schrik gaat voor hem uit, en met hem snelt de dood (IV, r. 255-256).

Als de vijandelijke vesting in brand staat, redt de Portugees zich het vege lijf aan boord van de eigen schepen. Hij biedt nu op arglistige wijze, met een 'kruidtak' in plaats van een symbolische olijftak, vrede aan en belooft teruggave van geroofde goederen. Afron koestert geen argwaan en stemt in. Maar 'een niet ergdenkend hart', verklaart de verteller, wordt gemakkelijk het slachtoffer van de eigen edelmoedigheid: Afron laat zich misleiden.

De verteller construeert in deze strofe een negatief imago van 'de Portugees': hij wordt gedreven door een onstilbare goud dorst en schrikt niet terug voor grof geweld of listige huichelarij om deze behoeften te bevredigen. Volgens Van Hattum weerspiegelt dit imago 'de communis opinio dat de ontaarde Iberische zeevaarders hun overzeese bezittingen niet waard waren'.⁹² In de zeventiende eeuw stonden de Spanjaarden in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bekend als een tirannieke natie die niet alleen in Europa, maar ook in andere delen van de wereld op gewetenloze wijze rijkdommen vergaarde en als katholieke staat de gewetensvrijheid onderdrukte.⁹³ Het Nederlandse ressentiment jegens de Spanjaarden is ongetwijfeld van invloed geweest op het imago van de Portugezen, die in de vaart op Indië de concurrenten en tegenstanders van de Verenigde Oost-Indische Compagnie waren. Helmers voert in *De Hollandsche natie* 'de Iber' (Ebro) en 'de Taag' (Tejo) in één adem op als personificaties van Nederlands ervijanden.

Het negatieve imago van Portugal als koloniale macht was evenwel niet alleen op het conto van de Spanjaarden te schrijven. Helmers had in zijn bibliotheek zowel de beschikking over *Histoire des deux Indes* als over de Nederlandstalige editie daarvan. Het eerste boek van dit encyclopedische werk was gewijd aan *Découvertes, guerres & conquêtes des Portugais dans les Indes Orientales* of, in de Nederlandse vertaling, *Ontdekkingen, Oorlogen en Veroveringen der Portugeezen in de Oostindiën*. Na te hebben beschreven hoe de Portugeezen erin geslaagd waren landen en zeeën over de hele wereld te domineren, schetsen de auteurs in een kort hoofdstuk, getiteld *Corruption des Portugais dans l'Inde* of, in de vertaling, *Zedenbederf der Portugeezen in Indië*, hoe zij aan hun hebzucht en heerszucht ten onder gingen:

Zo veele voordeelen zouden den grond hebben kunnen leggen van eene onverwinnelyke magt; doch de ondeugden en agteloosheid van zommige Bevelhebbers, het misbruik der rykdommen en der magt, de brooddronkenheid uit den voorspoed gebooren, en eindelyk de

⁹² Van Hattum 1996, p. 202.

⁹³ Dit beeld was voor een belangrijk deel gebaseerd op *Brevisima relación de la destrucción de las Indias*, een in 1552 gepubliceerde felle aanklacht tegen het meedogenloze geweld van de Spanjaarden tegen de bevolkingen van Midden- en Zuid-Amerika, geschreven door de dominicaan Bartolomé de las Casas. Reeds in 1578 en in 1609 verschenen van dit geschrift Nederlandse vertalingen die lange tijd van invloed zouden blijven op de publieke opinie in de Republiek. Zie De las Casas 1578; De las Casas 1609. De uitgave uit 1609 bevatte zeventien prenten van de beschreven gruwelijkheden.

verre afgelegenheid van hun Vaderland, hadden eene geheele verandering in de Portugeezen te wege gebracht. De Godsdienstyver, die voormaals hunner dapperheid kragt en leeven hadt bygezet, baarde nu in hunne gemoederen niets dan wreedheid. Zy maakten geen de minste zwaarigheid om de Afgodendienaars te plonderen, te bedriegen en onder het juk te brengen. [...] Zy verwoestten de kusten, zy hoonden de Vorsten, en wierden binnen kort de schrik en de geessel der volken.⁹⁴

Helmerts kon zich voor zijn verbeelding van de Portugese natie beroepen op gezaghebbende historici van de Verlichting.

9 De trouweloze Portugees (r. 271-292)

Bij de inzet van de volgende strofe maakt de verteller opnieuw een sprong in de tijd:

Nu rijst het uur, geschikt tot sluiting van 't verbond;
De priesters scharen 't volk op een' gewijden grond (IV, 271-272).

Voor Egeron, Afron, Adeka, de priesters en het volk is het sluiten van een verbond geen louter politieke handeling, maar een sacrale gebeurtenis 'voor 't oog der Goôn' (IV, r. 276). Als Egeron een gebed tot de goden aanheft, geven de aanwezige Portugeezen echter onverhoeds het sein tot een aanval. De Bandanezen worden door 'hun schriklijk moordgeschreeuw, hun aaklig krijgsgerucht' (IV, r. 279) volledig overrompeld:

En daar hij biddend staat voor 't outer neêrgebukt,
Wordt Afron 's vijands staal in 't jeugdig hart gedrukt;
Hij valt; Adeka stort zich gillende op hem neder;
Hij sluit zijn stervend oog, ontsluit en sluit het weder,
Werpt op zijn zielsbeminde een' laatsten teedren blik,
En drukt haar flauw aan 't hart, en geeft den jongsten snik (IV, 283-288).

Het volk ontvlucht de plek des onheils en de triomferende Portugees voert de grijze Egeron in gevangenschap weg.

De operateske sterfscene vormt het onvoorziene en vroegtijdige einde van het huwelijk van Afron en Adeka. De geschiedenis van Egeron en Adeka ontpopt zich als een tragedie. Petrus Weiland, predikant en taalkundige, omschreef het treurspel in zijn *Nederduitsch taalkundig woordenboek* als 'een tooneelspel, welks treurige inhoud bestemd is, om gewaarwordingen van schrik en mededoogen te verwekken'.⁹⁵ De versvertelling van Helmerts voldoet in allerlei opzichten aan de dramatische vereisten van het classicistische treurspel: de keuze van de personages uit de vorsten- of heldenkring, de

94 Raynal I, 1775, Tweede boek, p. 142. Raynal 1780, Tome I, Livre I, Chap. 24, 137: 'Tant d'avantages pouvoient former une masse de puissance inébranlable; mais les vices & l'ineptie de quelques commandans, l'abus des richesses, celui de la puissance, l'ivresse des succès, l'éloignement de leur patrie, avoient changé les Portugais. Le fanatisme de religion qui avait donné plus de force & d'activité à leur courage, ne leur donnoit plus que de l'atrocité. Ils se faisoient aucun scrupule de piller, de tromper, d'asservir des idolâtres. [...] Ils ravageoient les côtes; ils insultoient les princes; & ils devinrent bientôt l'horreur & le fléau des peuples.'

95 Weiland 1810, p. 186. 'Schrik' is een in deze context gangbare vertaling van het Franse begrip 'crainte' of 'terreur'.

schildering van verheven karakters en edele gemoedsbewegingen, de opeenvolging van treffende gebeurtenissen, rampen en gevaren, de nadrukkelijke contrastering van deugdzaamheid en misdadigheid.

10 *Een wildernis tot schuilplaats (r. 293-313)*

Na Afrons dood brengen enkele trouwe Bandanezen Adeka naar een schuilplaats in de wildernis. In deze strofe schildert Helmers de gemoedsgesteldheid van Adeka opnieuw met gebruik van sympathetische natuurbeelden. De natuur die haar als geliefde van Afron de 'wellust van het leven' deed voelen, confronteert haar nu met het verlies van haar echtgenoot: het lauwerbos is een wildernis geworden, de ochtendbries heeft plaats gemaakt voor windgeruis, het kabbelende beekje voor een van de rotsen klaterende stroom. Slechts de gedachte aan haar in een kerker opgesloten vader Egeron weerhoudt haar van onherstelbare wanhoopsdaden.

De liefde van Afron en Adeka vormt een belangrijke verhaallijn in het eerste gedeelte van de versvertelling, maar ze is niet uitgewerkt tot een conventionele liefdesgeschiedenis waarin de geliefden in enige vorm moeilijkheden hebben te overwinnen. Een verbinde-
tenis kan worden bemoeilijkt door omstandigheden van verschillende aard of, vooral voor literaire personages met een gevoelige natuur, door emotionele of morele complicaties. De liefdesgeschiedenis van Afron en Adeka kent echter in het geheel geen hindernissen of complicaties. Ze wordt afgebroken voordat ze goed en wel is begonnen. Het dramatisch levenseinde van Afron houdt geen verband met hun liefde en huwelijk, maar met een tweede verhaallijn: de aankomst op Banda van tirannieke Portugezen.

Helmers gebruikt de verhaallijn van de liefde van Afron en Adeka vooral om uit te wijden over de gemoedstoestanden van Adeka. Hij heeft afzonderlijke strofen gewijd aan de 'ongekende smarte' (IV, r. 202) van haar maagdelijke rusteloosheid, haar door de liefde 'ontvlamd gemoed' (IV, r. 223) en haar door de dood van Afron 'toegeschroeide hart' (IV, r. 296). De strofen richten het mededogen van lezers en toehoorders op Adeka's lotgevallen en scheppen een angstige verwachting van wat haar nog zal overkomen.

11 *Van dezen Edipus een andre Antigone (r. 314-344)*

Nadat Afron is gedood en Egeron in een kerker is opgesloten, heeft de Portugees vrij spel: 'Hij plundert, rooft en moordt, schoffeert, vernielt, verbrandt' (IV, r. 315).

Een trouwe Bandanees bevrijdt Egeron door de wacht om te kopen en herenigt hem met Adeka. De grijsaard blijkt echter 'van 't licht des dags beroofd' (IV, r. 323). De tekst maakt niet onomwonden duidelijk hoe dit is gebeurd, maar wijt Egerons blindheid wel aan de, uit goud dorst voortkomende, meedogenloosheid van de Portugezen.

De volgende verzen roepen het mededogen van lezers en toehoorders op met de gemoedstoestand van de blinde Egeron, die nog slechts houvast vindt in de gedachte aan zijn dochter. Omgekeerd is Egerons deerniswekkende lot voor Adeka een reden om zich niet te verliezen in wanhoop en waanzin. Vervuld van kinderliefde neemt zij de zorg voor de 'afgeleefden vorst' (IV, r. 332) op zich en voert hem 'in hare wildernis' (IV, r. 336):

Afb. 3 Edipus en Antigone, afgebeeld op een verguld bronzen pendule uit het paleis van koning Lodewijk Napoleon, 1808.

Zij durft in 't diepst van 't bosch het wild gedierte trotsen;
 Geen slang ontzet haar' moed in 't dor geblakerd woud,
 Opdat zij 't leven van haar' vader onderhoud'.
 Zij waadt de stroomen door met de aanbraak van den morgen,
 En 's vaders tranen zijn het loon dier kinderzorgen.
 Zij zalft zijn hartewond, ontveinst haar boezemwee;
 (Van dezen Edipus eene andre Antigoné;) [...] (IV, r. 338-344).

Edipus en Antigoné zijn personages uit de klassieke tragedies van Sophocles. Helmers beschikte in zijn bibliotheek over *Koning Edipus*, Vondels vertaling van *Oedipus Rex* uit 1660, en over de vertalingen van *Oedipus Rex* en *Oedipus Coloneus* die Bilderdijk in 1779 en 1789 publiceerde als *Edipus, Koning van Thebe* en *De dood van Edipus*. Zijn directe inspiratiebron is waarschijnlijk echter een uitvoering van muziektheater in de Amsterdamse Schouwburg geweest. Op 18 januari 1800 ging hier *Edipus te Kolone* in première, een zangspel dat gebaseerd was op de opera *Ceïpe à Colone* van de in Versailles werkzame componist A. Sacchini en librettist N.F. Guillard. De buitengewoon succesvolle opera werd in 1787 gelanceerd in de Opéra van Parijs en in de daarop volgende jaren vele tientallen malen uitgevoerd.⁹⁶ De vertaling voor de Nederlandse uitvoering was van de boekhandelaar P.J. Uylenbroek die in de laatste decennia van de achttiende eeuw een

96 Sacchini 2006, Booklet Notes.

twintigtal theaterstukken, overwegend uit de Frans-classicistische traditie, voor de Amsterdamse Schouwburg bewerkte.⁹⁷

Het zangspel speelt zich af op een open veld waar in de verte de stad Athene zichtbaar is en dichterbij een cypresenwoud waaruit de ingang van een tempel naar voren springt. Polinices, een zoon van Edipus, maakt zich op om met steun van Athenes vorst Theseus de macht in de stad Thebe te heroveren op zijn broer Ethéokles. De goden tonen zich echter niet welgezend omdat Polinices zelf zijn door het lot reeds zo zwaar getroffen vader Edipus uit Thebe heeft laten verbannen. Edipus zelf komt pas in het tweede bedrijf van *Edipus te Kolone* in beeld. Na de ontdekking dat hij onwetend zijn vader vermoord en zijn moeder gehuwd heeft, heeft hij zich de ogen uitgestoken en de troon van Thebe overgedragen aan zijn zonen Ethéokles en Polinices. Hij zwerft nu door de wildernis, daarbij begeleid door zijn toegewijde dochter Antigóné. In een aria geeft hij uitdrukking aan zijn schuldgevoel, ook jegens zijn dochter. Antigóné slaagt erin haar vader te kalmeren en de Atheners, die Edipus als bringer van onheil willen verjagen, te bedaren. In het derde en laatste bedrijf doet zij een dringend beroep op Polinices om zijn nalatigheid jegens zijn vader te erkennen en op Edipus om zijn zoon te vergeven. Edipus zingt de lof van Antigóné omdat zij hem als enige van zijn kinderen toegewijd is gebleven:

Wat waren hare zorg en teérheid altoos groot!
 Zy wist me, in mynen ramp, een' weg tot vreugd te banen;
 Zy deelde in al myn leed; zy droogde myne tranen;
 Haar waakzame ouderliefde onthief my aan den nood.⁹⁸

Uiteindelijk verzoenen vader en zoon zich op aandrang van Antigóné, waarna de goden hun toorn laten varen.⁹⁹

Voor Helmers was de voorstelling aanleiding om aan het weekblad *Sem, Cham en Japhet* een gedicht toe te zenden dat was gericht aan de actrice Helena Julia de Bruin die de rol van Antigóné had vertolkt.¹⁰⁰ Hij toonde zich vooral aangedaan door het tafereel van vader en dochter in het tweede bedrijf:

Wij zien in 't verr' verschiet u naderen,
 Daar 't armlyk slaafsch gewaad uw' teedre leden dekt;
 Geleideresse van d'ellendigst' aller vaderen,
 Dien gij alléén op aard tot steun en bystandt strekt.¹⁰¹

97 Uyenbroek 1799.

98 Uyenbroek 1799, p. 34.

99 De hoofdvraag van de tragedie – welke schuld valt toe te rekenen aan wie onwetend vadermoord en incest pleegt? – komt in het zangspel niet aan de orde.

100 Van Hattum bespreekt in dit verband de ophef in het tijdschrift rond een publieke ruzie tussen de actrices Kamphuizen en De Bruin. De commotie hing samen met een richtingstrijd tussen het Frans-classicistische treurspel en het Duitse romantische drama. Helmers koos met zijn eerbetoen aan De Bruin partij voor de pleitbezorgers van het Frans-classicistisch toneel (Van Hattum 1996, p. 66-68).

101 'Aan mejuffrouw H.J. de Bruin, geb. Hilverdink. Na het spelen van de Antigóné, in het Zangspel Edipus'. In: *Sem, Cham en Japhet* N° 8, p. 62. Onder de titel *Aan eene tooneelkunstenaressen, na het spelen van de Antigóné in het zangspel Edipus*, en met kleine aanpassingen waarbij de naam van de actrice in de tekst is vervangen, werd het tevens gepubliceerd in Helmers 1809, p. 225-229.

In een opmerking vooraf gaf Helmers te kennen dat hij het dichtstuk niet alleen had geschreven om hulde aan De Bruin te brengen, maar ‘voornamentlyk, om door eenige flaauwe trekken, het beminlyk character van Antigone te schilderen’.¹⁰² Hij vond dat de librettist van het zangspel het door Sophocles geschapen personage onvoldoende recht had gedaan. In verzen die niet aan de actrice, maar aan het Antigone-personage zelf zijn gericht, bezingt hij haar toewijding en zelfopoffering:

Ge ontzegt u zelfs het eerbaar blaken:
 Geen echttoorts wacht op u, noch 't zoet der minnesmart.
 Voor uwen vader slechts te waken,
 Is al de wellust van uw hart.¹⁰³

Hoewel er in *Edipus te Kolone* geen sprake is van een echtgenoot of minnaar voor Antigone, wilde Helmers in de heldin van het zangspel blijkbaar niet alleen een onvoorwaardelijk toegewijde dochter zien, maar ook een vrouw die afstand doet van een rol als geliefde en echtgenote. In dit opzicht maakte hij van het personage van Antigone ‘een andere Adeka’.

12 Rust zacht, Adeka! (r. 345-356)

De volgende strofe vertelt dat Adeka door het Portugese ‘moordrenrot, dat Banda blaakt’ (IV, r. 348) wordt gezien, in de boeien geslagen en ter dood gebracht. ‘Wat tijger heeft zijn prooi het leven ooit geschonken?’ verzucht de dichter ter verklaring van het hoe en waarom van dit vonnis. In de beeldspraak van *De Hollandsche natie* staat de tijger doorgaans voor redeloze moordzucht, de leeuw voor onzelfzuchtige strijdbaarheid.¹⁰⁴

Na een beschrijving van haar laatste ogenblikken laat de verteller enkele regels volgen waarin hij Adeka als in een vroom lijdend troostend toespreekt:

De naam haars vaders zweeft nog stervend op haar lippen,
 En met haars Afrons beeld voelt ze ook haar’ adem glippen.
 Rust zacht, Adeka! rust in 's aardrijks koelen schoot,
 Uw straf was 't leven, uw verlossing is de dood (IV, r. 355-356).

Adeka’s noodlottige levenseinde verwekt de bij een tragedie behorende gewaarwordingen van ontzetting en mededogen.

Het beeld van een lijdende vader en een toegewijde dochter zoals in *Edipus te Kolone* lijkt Helmers langdurig te hebben gefascineerd. In 1810 schreef hij een dichtstuk waarin hij opnieuw ‘een Edipus’ en ‘een Antigone’ ten tonele voerde: *De dood van Ossiaan*.¹⁰⁵ Het gedicht is gebaseerd op *Berrathon*, een van de liederen over roemruchte Caledonische voorouders die in de tweede helft van de achttiende eeuw zouden zijn teruggevonden, opgetekend en uit het Gaelic vertaald door Macpherson.¹⁰⁶

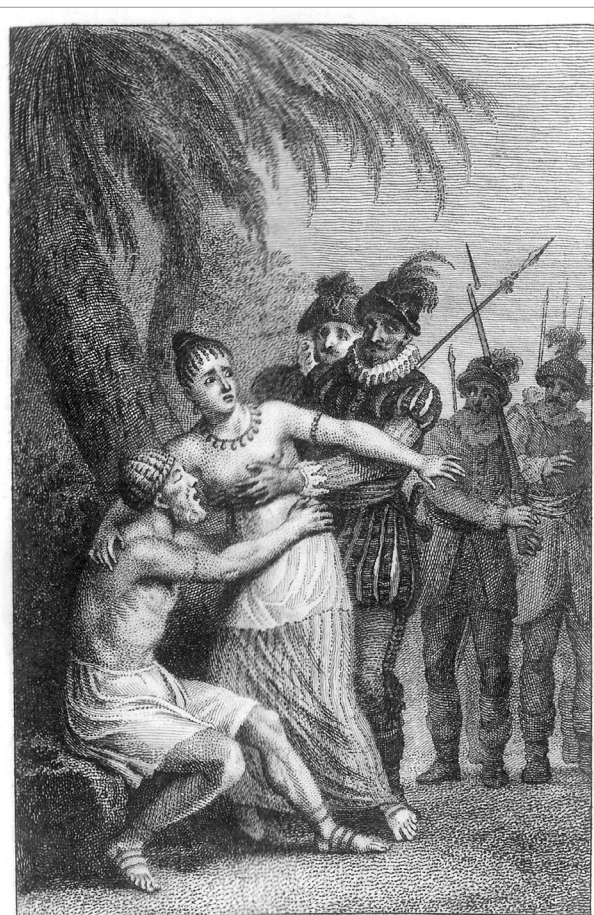
102 Helmers 1809, p. 225.

103 Sem, Cham en Japhet N° 8, p. 62.

104 Zie Helmers 2009, p. 41.

105 Helmers 1810, p. 146-150.

106 Helmers heeft zich ongetwijfeld laten inspireren door de bewerking van *Berrathon* die de dichter Willem Bilderdijk al in 1799 in zijn eerste bundel *Mengelpoëzy* presenteerde. Zie Bilderdijk 1799, p. 95-113.

Afb. 4 M.J. van Bree, Adeka
door de Portugezen weggerukt bij
Egeron, 1815.

Zij wordt door 't moordren rot dat Banda blaakt, gezien:
Gegrepen, weggefeurd, in strengen boei geklonken;

VIERDE ZANG.

Het gedicht van Helmers begint met de schildering van een zwaarmoedig tafereel: Ossiaan, een blinde oude ziener en zanger, is gezeten 'aan 't schuimend strand der woeste zee', op de grafsterp van Malvina. Zij was de geliefde van Ossiaans zoon Oscar die echter is gestorven voordat het huwelijk kon worden gesloten. Na Oscars dood zijn Malvina en Ossiaan elkaars steun en toeverlaat geworden. De oude bard, eenzaam en verloren, roept vergeefs Malvina's naam. Hij krijgt een visioen van het 'hooge mistpaais' waar zijn vader Fingal, zijn wapenbroeder Toskar en ook zijn beoogde schoondochter Malvina vertoeven op 'de misten, dampen, nevelen, die uw verbeelding op doet hevelen'. De dichter roept Ossiaan op om het contact met zijn dierbaren te herstellen:

Toef, achtbre grijsaard, toef niet langer!
 Verlaat Malvinaas legersteê!
 Rijs op, o Caledoonsche zanger!
 Reeds toeft u, Edipus, eene andre Antigoné!
 Zij zal u voeren in de zalen,
 Waar Fingals, Toskars wapens pralen,
 En balsemen uw boezemwee. –

Het visioen confronteert Ossiaan met het verlies van de ‘luister, praal en vreugd’ van vroeger dagen. Hij neemt plaats op het ‘ruigbemoste grafgesteente’ en neemt voor het laatst zijn lier ter hand, waarna hij zingend sterft en ter plekke wordt begraven.

Q.W.J. Daas oppert in zijn studie *De gezangen van Ossian in Nederland* dat de episode van ‘de mooie, tedere Adeka en de blindgeworden grijsaard Egeron’ in de trant van Macphersons gezangen is geschreven.¹⁰⁷ Helmers heeft zeker geen poging gedaan om de geschiedenis van Egeron en Adeka te presenteren als een authentieke oude tekst, vergelijkbaar met de gezangen van Macpherson. Dat neemt niet weg dat Helmers, gegrepen door het zangspel *Edipus te Kolone*, zowel Egeron als Ossiaan als ‘een Edipus’ betitelt en zowel Adeka als Malvina als ‘een andre Antigoné’. Wat hebben zij met elkaar gemeen?

13 Rampzalig vader! (r. 357-368)

Na de dood van Adeka richt de verteller zijn volle aandacht op Egeron, die nu blind en hulpeloos door de wildernis zwerft. Het verhaal wordt onderbroken door een strofe waarin hij, zoals een rei in de klassieke tragedie, de situatie van de oude vorst samenvat en becommentarieert:

Wie schetst het wee, dat thans Egeron moet verduren,
 Hij wacht zijn’ telg vergeefs! – hij telt de slepende uren.
 Wie is het, die hem thans, uit deernis, ’t hart doorboor’,
 Eer hij het gruwelstuk der Portugezen hoor’?
 Hij wacht haar! maar, helaas! Adeka zal niet komen!
 Hij wacht haar! tast in ’t rond, en, ach! heeft niets vernomen;
 Hij kermt haar’ naam door ’t bosch, herhaalt dien keer op keer,
 Maar, droeve vader, ach! nooit hoort ge uw dochter weêr [...] (IV, r. 357-364).

Helmers kenschetst Egeron als een ‘rampzalig vader’, een vader die in het ongeluk is gestort door omstandigheden en gebeurtenissen die buiten zijn macht liggen. Het is zijn noodlot geweest dat hij drie zonen ‘in den bloei der schoonste levenskracht’ heeft verloren (strofe 1), dat ‘de Portugees’ zijn schoonzoon Afron heeft vermoord en zijn volk terroriseert (strofe 9), dat hij in gevangenschap blind wordt (strofe 11) en dat de Portugees zijn dochter om het leven brengt (strofe 12).

Wanneer een deugdzaam vorst in het ongeluk wordt gestort door noodlottige gebeurtenissen die buiten zijn macht liggen, kan hij beschouwd worden als een tragische held. Helmers noemt Egeron ‘een Edipus’ omdat deze vorst uit de Griekse oudheid

107 Daas 1961, p. 88.

door vertegenwoordigers en pleitbezorgers van het Frans-classicistische toneel als het prototype van de tragische held werd beschouwd. Volgens Louis de Jaucourt, die in de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert het artikel over 'het tragische' schreef, onderscheidt Oedipus zich van andere tragische helden doordat hij het slachtoffer is van een soort noodlot waaraan alle mensen onderworpen zijn. Zijn ramspoed vloeit niet voort uit morele verplichtingen, uit zijn eigen zwakheden of die van anderen. In de tragedies van Sophocles ziet men 'een man, onder een ongelukkig gesternte geboren, onophoudelijk door zijn lot achtervolgd en door schijnbare voorspoed in het grootst mogelijke ongeluk gestort.'¹⁰⁸ Volgens De Jaucourt raakt het lot van Oedipus de toeschouwers tot in het diepst van de ziel omdat zij zich erin herkennen:

Het tafereel van Oedipus is louter een opeenhoping van ramspoed die de meeste mensen, althans ten dele of in bepaalde mate, hebben ondervonden. Bij de aanblik van deze vorst koestert de mens die zwak is, de mens die de toekomst niet kent, de mens die gevoelt dat de godheid over hem beschikt, dan ook angst en vrees voor zichzelf, en hij beweent Oedipus: dat is de keerzijde van het tragische, het mededogen dat onvermijdelijk de ontzetting vergezelt wanneer deze in ons wordt veroorzaakt door andermans ramspoed.¹⁰⁹

In deze gedachtegang is iedereen die buiten zijn schuld door ramspoed wordt getroffen, vergelijkbaar met de Oedipus van Sophocles.¹¹⁰ Door zowel Egeron als Ossiaan 'een Edipus' te noemen, classificeert Helmers hen als tragische personages, bestemd om bij lezers en toehoorders ontzetting en mededogen op te wekken.

14 *Door zielesmart en jammer afgesloopt (r. 369-378)*

In de eerste strofen van de geschiedenis van Egeron en Adeka hebben de lezers en toehoorders kennis gemaakt met de vorst van Banda, zijn dochter en haar vorstelijke geliefde. De eigenlijke vertelling begint met de huwelijksdag en de komst van 'de Portugees'. Ze komt in de volgende strofen tot een climax met de verraderlijke moord op Afron, de omzwervingen van een met blindheid geslagen Egeron en ten slotte Adeka's dood. Als Egeron verneemt dat Adeka is vermoord, stort hij buiten zinnen ter aarde. Zijn ramspoed heeft een dieptepunt bereikt en er is op dit punt in het verhaal geen enkel uitzicht op een beslissende wending ten goede:

¹⁰⁸ De Jaucourt 1765, p. 521: 'un homme né sous une étoile malheureuse, poursuivi constamment par son destin, & conduit au plus grand des malheurs par des succès apparens.'

¹⁰⁹ De Jaucourt 1765, p. 521: 'Le tableau d'Oedipe n'est qu'un assemblage de malheurs dont la plupart des hommes ont éprouvé au-moins quelque partie ou quelque degré. Ainsi, en voyant ce prince, l'homme foible, l'homme ignorant l'avenir, l'homme sentant l'empire de la divinité sur lui, craint, tremble pour lui-même, & pleure pour Oedipe: c'est l'autre partie du tragique, la pitié qui accompagne nécessairement la terreur, quand celle-ci est causée en nous par le malheur d'autrui.'

¹¹⁰ De gedachte dat elke mens 'een Oedipus' is, kreeg aan het begin van de twintigste eeuw een geheel andere wending. De psychiater Sigmund Freud ontwikkelde het denkbeeld dat kinderen in de 'fallische fase' van hun ontwikkeling rivaliteit met de ouder van hetzelfde geslacht en een erotische binding met de ouder van het andere geslacht ontwikkelen. Hoewel het bestaan van dit 'oedipuscomplex' (voor meisjes ook 'electracomplex' genoemd) omstreden is, heeft het de beeldvorming rond Oedipus in de twintigste eeuw grotendeels bepaald.

Helaas! door zielesmart en jammer afgesloopt,
Is 't van den dood alleen, dat hij zijn redding hoopt [...] (IV, r. 77-378).

15 *Neêrlands vlag aan deze kust* (r. 379-394)

Zo plotseling en onverwacht als de rampspoed zich op Banda heeft aangediend in de gedaante van 'de Portugees', zo plotseling komt er een wending ten goede in het verhaal: 'Nu toont zich Neêrlands vlag voor 't eerst aan deze kust' (IV, r. 379).

Egeron, denkend met de Portugezen van doen te hebben, geeft zich op genade of ongenade aan de vreemdelingen over. Het misverstand is snel opgelost en als de oorzaak van zijn rampspoed duidelijk wordt, zetten de Nederlanders hun mededogen met de blinde vorst om in verontwaardiging en een vurig verlangen om het gedane onrecht te wreken. Het optreden van de Portugezen, door Egeron als noodlot ervaren, vertegenwoordigt voor de Nederlanders een kwaad dat 'zijn straf verbeidt' (IV, r. 391). Dankzij hen wordt de tragedie er een met gelukkige afloop.

In tegenstelling tot 'de Portugees' krijgen de Nederlanders in het verhaal een naam en gezicht in het personage van hun admiraal Van Neck:

Vol geestdrift grijpt Van Neck de hand van d'ouden vorst:
'Wy kunnen nimmer u uw telg en 't licht hergeven,
Maar wreken zullen we u, of op dees stranden sneven' (IV, r. 388-390).

Egeron vertrouwt zijn lot toe aan Van Neck en laat zich bij hem aan boord brengen. Zijn troepen maken vervolgens korte metten met de Portugezen.

16 *Wellust in 't beloonen* (r. 395-408)

Na deze plotselinge wending ten goede kan Egerons gezag over Banda worden hersteld. Het brengt hem persoonlijk echter geen loutering van het doorstane leed:

Schoon elk in Banda's hof hem vorstlijke eere biedt,
Hij hoort de lieve stem der liefste dochter niet;
Zij deelt zijn vreugde niet, hij mag met haar niet weenen!
Hij haakt naar 't graf, dat kind en vader zal vereenen! (IV, r. 399-402)

Zowel Adeka als Egeron zijn in omstandigheden komen te verkeren waarin het leven als een straf, de dood als een verlossing wordt gezien. Als zij door de Portugezen aan haar vader wordt ontrukkt, ontwikkelt zich bij de oude man een verhevigde doodswens, waarbij hij hunkert naar een hereniging met zijn dochter. De verteller suggereert dat de dood voor hen beiden pas een louterende en verlossende werking heeft wanneer zij in het graf en in een leven na de dood worden herenigd. Met Feith en andere dichters van de gevoelige Verlichting deelt hij het denkbeeld dat de dood troostvol kan zijn omdat zij geliefden een vereniging in het hiernamaals in het vooruitzicht stelt.¹¹¹

Het is opmerkelijk dat Adeka in deze versvertelling niet wordt herenigd met Afron, evenmin als Egeron met zijn 'geliefde gade' of zijn drie zonen. In dit opzicht komt de

111 Troostvol uitzicht op hereniging staat bijvoorbeeld centraal in *Het graf* van Rhijnvis Feith. Zie Feith 1977.

doodswens van Egeron overeen met die van de oude bard in *De dood van Ossiaan*, die naar hereniging met Malvina verlangt. Het wekt de indruk dat Helmers, om welke persoonlijke of dramatische redenen ook, geobsedeerd is gebleven door het tafereel van een blinde oude man en zijn toegewijde dochter zoals het in *Edipus te Kolone* ten tonele werd gevoerd.

De geschiedenis van Egeron en Adeka nadert nu de ontknoping. De komst van de Nederlanders heeft voor Banda een wending ten goede gebracht. Egeron weet zich als deugdzaam despoet daarom verplicht tot een royaal gebaar van erkentelijkheid:

Hij wil zijn redders eerst zijn dankbaarheid betoonen!
Een edelmoedig hart vindt wellust in 't beloonen.
Hij staat aan Nederland zijn kroon en volken af,
En vriendlijk voert de dood hem in Adeka's graf (IV, r. 405-408).

17 *De effen grafterp* (r. 409-414)

In de slotstrofe neemt Helmers in ruimte en tijd afstand van de verhaalde gebeurtenissen. Het graf van Egeron en Adeka is een terp van de grootste eenvoud, gelegen in of aan een liefelijk kabbelende beek. De verteller neemt de toehoorders en lezers mee in een middernachtelijk tafereel waarin de fragiele scheidslijn tussen natuurlijke en bovennatuurlijke werelden wordt doorbroken. De gevoelige bezoeker hoort hier, naar men zegt, Afrons schim aan wie de hereniging met Adeka in het hiernamaals is onthouden en die met zijn gejammer de herinnering aan haar geschiedenis levend houdt:

Adeka's dierbre naam klinkt treurig door de dalen,
En de echo blijft dien naam met droef gezucht herhalen (IV, r. 413-414).

De dichter heeft met dit tafereel voldaan aan de opdracht die hij zich stelde in de beginregels van de geschiedenis van Egeron en Adeka: 'Wring zuchten uit ons hart, en tranen de oogen uit!' (IV, r. 167-168).

De blijde staat der volkeren

Gegeven de keuze van vorstelijke personages, de setting in een arcadisch landschap en de opbouw in expositie, intrige, climax en catastrofe, ommekeer en ontknoping is de geschiedenis van Egeron en Adeka gemodelleerd naar een classicistische tragedie. Egeron en Adeka zijn de tragische hoofdpersonages die buiten hun schuld in het ongeluk worden gestort: de opeenstapeling van rampspoed waardoor zij worden getroffen, beoogt de toehoorders met ontzetting en mededogen te vervullen. Hun lot is evenwel niet afhankelijk van hogere machten, zoals in de klassieke tragedie, maar ligt geheel in handen van de tirannieke Portugezen en de deugdzame Nederlanders. Hoewel Egeron en Adeka de hoofdpersonages zijn, hebben zij geen stem in de loop van de gebeurtenissen. Nadat de Bandanezen door de Portugese tirannie zijn overweldigd, zijn het de Nederlanders die het voor hen opnemen, voor hen spreken en handelen. Van Neck zweert wraak, daarbij gedreven door Bataafse vrijheidsdrang en geleid door de historische ervaring van de Hollandse natie met de Spaanse tirannie. Zijn deugdzaamheid

wordt beloond met dankbaarheid: Egeron, nog even onmachtig, staat zijn 'kroon en volken' (IV, r. 407) af.

In de strofen die op deze verhalende episode volgen, neemt Helmers de draad van zijn dichterlijke verhandeling over de zeevaart weer op. Hij veralgemeent de verstandhouding tussen Nederlanders en Bandanezen tot een dichterlijke waarheid die de verhouding met alle oosterse volkeren omvat:

Hoe ras, o Neêrland! smaakt gij 't loon thans van uw deugd!
 Gij snelt op nieuw naar 't Oost; de inboorling ziet, verheugd,
 Uw vlaggen wappren in zijn' gloed van zonnestralen;
 Uwe aankomst zal hij niet met bloed en merg betalen! (IV, r. 415-418)

Dankzij de zeevaart en handel van de Hollandse natie breekt een nieuwe fase in de ontwikkeling van de mensheid aan. Deze komt overeen met een tijdperk dat door filosofen als een gouden eeuw werd beschouwd omdat de samenleving niet door geweld werd geregeerd, maar door de rede:

Zoo was de blijde staat der volkeren op aarde,
 Zoo lang Astreaas wet bij 't menschdom bleef in waarde;
 De jager stond den buit, dien hem zijn jagtspriet gaf,
 Den landman willig voor den schat van Ceres af.
 Geen sterker trachtte 't juk den zwakken op te dringen,
 Eenstemmig sloeg het hart der blijde stervelingen,
 De rede leide 't heir der driftten aan den band.
 Zoo wordt als Haydens hand het scheppend speeltuig spant,
 Elk hartstogt ongemerkt door hem geklemd in boeijen,
 Hij stort u zielkracht in, of doet uw tranen vloeijen (IV, r. 421-430).

Astrea, godin van de gerechtigheid, en Ceres, godin van het graan, zijn schutsgodinnen van een pastorale wereld van jagers en landlieden die in vrijheid, gelijkheid en broederlijkheid samenleven. In dit verband herinnert de verteller de toehoorders en lezers ook aan *Die Schöpfung* en *Die Jahreszeiten* van Joseph Hayden en zijn librettist baron Gottfried van Swieten, waarin zo'n ideale wereld werd bezongen. Deze seculiere oratoria werden respectievelijk in 1801 en 1803 met buitengewoon succes uitgevoerd in de concertzaal van Felix Meritis.¹¹²

De volgende strofen verhalen hoe de Nederlanders overal in Oost-Indië nog de Portugezen en Spanjaarden tegenover zich vinden, maar de strijd spoedig in hun voordeel beslechten. De dichter laat dan de oosterse volkeren zelf aan het woord in een lofzang, waarin landbouwers, parelvisser, riviergoden, jongelingen, maagden en ouders elkaar opwekken tot dankbare extase:

'De Portugees vlood heen, verwonnen in den strijd,
 Juicht, juicht, verlost, juicht! het Oosten is bevrijd' (IV, r. 467-468).

¹¹² Thijsse 1949, p. 200. Hayden werd in 1801 tot honorair lid van Felix Meritis benoemd.

Hij besluit dit deel van zijn betoog met een verdere verbreding van het perspectief: de Hollandse natie heeft de volkeren wereldwijd van de Spaanse en Portugese tirannie bevrijd, door de strijd niet alleen aan te gaan op de eigen vaderlandse bodem en voor de Spaanse kust bij Gibraltar, maar ook aan de kusten van Malabar en Coromandel (India), in het 'kruidrijk Oost' (IV, r. 475) en in Brazilië.

2.4 Het historische en het literaire Banda

De eerste druk van *De Hollandsche natie* verscheen in 1812, nog voordat de annexatie van het Koninkrijk Holland door het Franse keizerrijk was beëindigd, de tweede ongecensureerde druk kort daarna, in 1814. Het dichtwerk was onbetwistbaar een belangrijke letterkundige bijdrage aan het proces van natievorming in de Bataafs-Franse tijd en werd als zodanig positief ontvangen in de literaire kritiek.

De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* prees in het bijzonder de zang over de zeevaart. Hij was zo opgetogen over de verscheidenheid van verhalende taferelen dat hij bijna woorden tekort kwam:

De geheele vierde Zang is, in ons oog, een meesterstuk – het schoonste onder zoo grooten overvloed van schoonheden. Hier wisselen achtbaarheid en kracht, verhevene gevoelens en stoute beeldspraak met betooverende zachtheid, teederen weemoed en lieve, bevallige schilderijen beurtelings af.¹¹³

De episode met de historie van Egeron en Adeka was naar het oordeel van deze recensent een van de aantrekkelijkste van het gehele dichtwerk. Hij zou de 'aandoenlijke geschiedenis van de bekoorlijke Adeka, haren schoonen en dapperen bruidegom en braven, eerwaardigen vader' vanwege de 'overheerlijke werking' het liefst in zijn geheel hebben geciteerd.¹¹⁴

De populariteit van deze episode hield geruime tijd aan. Wellicht kwam dit ook doordat zij gemakkelijk uit de context van de zang over de zeevaart kon worden gelicht en als een op zichzelf staande versvertelling kon worden opgenomen in literaire bloemlezingen, geprogrammeerd op leesvergaderingen van letterkundige genootschappen of voorgedragen in rederijderskamers.¹¹⁵

Kentering in literaire waardering

Samuel Iperusz Wiselius, die in zijn *Brief en dichtmatig iets aan den heere J.F. Helmers* al in 1809 zijn ergernis had laten blijken over Helmers' politieke opstelling ten aanzien van de Bataafse revolutie, stoorde zich aan de literaire roem die Helmers na zijn dood ten deel bleef vallen. In 1826 publiceerde hij een *Welmeenende toespraak aan jeugdige dichters*,

¹¹³ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 182.

¹¹⁴ *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1813, p. 183.

¹¹⁵ Over de receptie van Helmers' werk, zie Van Hattum 1996, p. 347-398. Zie ook Van Hattum 2013.

waarin hij in versvorm uithaalde naar het opgeblazen ‘windgesnor’ van de alom bewonderde dichter ‘Diombrus’, een overduidelijk alias voor Helmers, en naar zijn bewonderaars ‘Krito’ en ‘Bombasto’.¹¹⁶ Een paar jaar later nam hij de *Welmeenende toespraak* op in zijn *Nieuwe dichtbundel* en voegde er een van sarcasme druipende *Lofzang op den onvergelykbaren dichter Henemoëssus Diombrus*, met bovendien een satirisch bedoeld dankdicht, aan toe.¹¹⁷ Een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was pijnlijk getroffen door de bijtende spot op de overleden dichter en maande Wiselius tot bescheidenheid en zachtmoedigheid: ‘komt dus niet gedurig op zulk een’ Man terug, om u nogmaals en nogmaals tegen hem te vergrimmen!’¹¹⁸

De literatuurcriticus E.J. Potgieter reageerde in *De Gids* van 1849. Hij vond ook dat Wiselius tegenover de overleden dichter bijzonder onheus was uitgevallen, maar erkende dat Helmers gebrekkige poëzie had voortgebracht. Omdat *De Hollandsche natie* onder de Franse overheersing het ‘vuur van den onafhankelijkheidszin’ had aangeblazen, zag hij er geen bezwaar in om er ‘goedronnd vooruit [te] komen, dat we zijn beeld liever met eikenblaren dan met lauwertwijgen omkransen, dat wij hem als burger hooger stellen dan wij het hem als dichter mogen doen’.¹¹⁹

Ook de predikant Conrad Busken Huet was in deze jaren van oordeel dat de houdbaarheidsdatum van *De Hollandsche natie* al ruimschoots was overschreden. In een episode van de novelle *Ten halve gekeerd?* schetste hij hoe de kleinburgerlijke ambtenaar Albert zich als werkend lid en secretaris van de Haagse rederijderskamer De Mier voorbereidt op de eerste vergadering van het seizoen. Hij zal er een verhandeling over, onder meer, het Pensioenfonds en de rederijders als ‘eene wezenlijke kracht in onze maatschappij’ houden en bovendien een vers in het ‘teedere genre’ voordragen:

Het gekozen vers voor de damesvergadering was Alberts gaven waardig. Het was de episode van Adeka, uit den Vierden Zang van de Hollandsche Natie, met de dichterlyke toespraak aan de Indiaansche volken er by. In vergelyking der moeijelykheden van dit slot, was al het overige hem niets. “Adeka mint!” – dat zou wel gaan. Evenzoo: “Men zegt, dat aan de beek.” [...] Maar hoe nu met dat slot? Hier kwam het minder op meewarigheid, dan op kracht en buigzaamheid aan. Tot zestien malen toe had hy den uitroep juicht! te overwinnen. Deze taak was zwaar. Zestien malen! Niets meer, maar ook niets minder. Hoe zou het gaan?¹²⁰

Met zijn vileine humor zou Busken Huet zich als literair recensent later de reputatie van ‘de beul van Haarlem’ verwerven.

In 1866 verscheen in *Vaderlandsche Letteroefeningen* een artikel onder de titel ‘Helmers en zijn Hollandsche natie’ waarin de predikant E.J.P. Jorissen Helmers nog verder van

116 Wiselius 1826.

117 Wiselius 1833, p. 245-257. Tevens: Dankbetuiging van Jan Oudzin, rijmsfabrikant aan de Maas, toegezonden aan den heer Mr. Pegasides Clistorinus, advokaat en apotheker aan 't Y, voor de mededeeling van zijn' lofzang op Diombrus de Groote, p. 258-259.

118 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1834, p. 91.

119 Potgieter 1849, II, p. 43.

120 Thrasybulus 1855, p. 79-80.

zijn voetstuk deed tuimelen.¹²¹ Naar zijn oordeel was hij niet alleen als dichter, maar ook als mens tekort geschoten:

Hij voelde wel levendig, maar niet diep; en voor veel had hij bepaaldelijk geen gevoel. Er is weinig hartelijkheid in zijne gedichten, iets wat naar uitstorting van eigen ziel gelijkt wordt niet veel gevonden; uitzondering maakt eenigzins de zeer schoone en onder de schoonste zijner stukken behorende Slotzang op den Jezus van Nazareth.¹²²

Voor *Lofzang op Jezus van Nazareth* had Jorissen nog enige waardering omdat hij dit gedicht beschouwde als een uiting van 'eigen persoonlijk zieleleven'. Een dergelijk 'zieleleven' kon hij in *De Hollandsche natie* echter niet ontdekken en hij velde over het werk als geheel dan ook een vernietigend oordeel:

Alles bijeengerekend, kunnen de schoone gedeelten van dit vaderlandsch dichtstuk niet volstaan tot goedmaking van zijne gebreken. Men verlangt meer waarheid, fijner gevoel, zuiverder vorm, onpartijdiger oog, beter geordend en gebouwd geheel. Noch de wijsgeerige, noch zelfs de historische beginselen van den zanger voldoen langer.¹²³

Het kleed eener romance

Jorissen maakte in zijn artikel enkele invloedrijke opmerkingen over de 'zeer geroemde geschiedenis van Egeron en Adeka'. Hij beschouwde de episode om te beginnen als een 'schoon en aanvallig verhaal, 't welk echter om voor vergetelheid bewaard te worden, van het stijve pak dezer eentonige Alexandrijnen verlost, en in het meer luchtige en lyrische kleed eener romance diende gestoken te worden.'¹²⁴

Het bleef niet bij kritiek op de literaire vorm. Helmers had de episode in zijn verhandeling over de zeevaart opgenomen om de bewering te staven dat de Hollandse natie de oosterse volkeren had bevrijd van de Portugese en Spaanse tirannie en zelf een deugdzzaam beleid had gevoerd. Over deze 'plompe miskenning der werkelijkheid' was Jorissen verontwaardigd:

Onder den geur der moluksche specerijen opgegroeid, en dagelijks misschien langs het Oostindisch huis zijn weg nemende, is hem het onderwerp van den vierden zang, 'Hollands zeevaart en vestiging onzer overzeesche coloniën' even dicht voor de hand liggende, als de lof van Beemster en Purmer. Toch kan geen Hollander, wien 't hart op de rechte plaats zit, dezen onstuimigen, bijna brooddronken lof op het beleid van de vereenigde Nederlanden in indische zaken zonder blozen lezen.¹²⁵

121 Jorissen 1866, p. 755-786. Eduard Johan Pieter Jorissen (1829-1912) wordt door Van Hattum (1996, p. 372) abusievelijk historicus genoemd. Voor biografische gegevens, zie De Bie en Loosjes 1931, p. 591-593.

122 Jorissen 1866, p. 762.

123 Jorissen 1866, p. 783.

124 Jorissen 1866, p. 775.

125 Jorissen 1866, p. 783.

Hij beoordeelde ‘die sentimenteele beeldentrits van Egeron, Afron en Adeka’ als onwaarachtig en misleidend. Vervolgens contrasteerde hij het verhaal van Helmers met een veel recentere vertelling:

Er is ons een ander verhaal verteld, niet in klinkend rijm, noch in onwaren bombast. De man, die het ons in het oor heeft gefluisterd, meende ons niet genoeg te kunnen herinneren, dat het een zeer eentoonig verhaal was. Wie kent niet Multatuli en Saïdja? Welnu, dat proza dient de hollandsche natie beter, dan de lofzang uit den jare 1812.¹²⁶

De bewering van Jorissen dat de geschiedenis van Egeron en Adeka gelezen zou moeten worden als een romance en dat ze als zodanig vergelijkbaar was met de historie van Saïdjah en Adinda in Multatuli's *Max Havelaar*, is van grote invloed geweest op de literair-historische beeldvorming rond Helmers' versvertelling. ‘Het zou wel vreemd zijn’, suggereerde G. Kalff in *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, ‘indien er volstrekt geen verband ware tusschen MULTATULI's Saïdjah en Adinda en de hier voorkomende episode van Adeka en Afron.’¹²⁷ Kalff sprak zich niet uit over de aard van het veronderstelde verband, maar de suggestie bleef latere onderzoekers bezighouden.

Zo beschouwde E. du Perron Helmers weliswaar als ‘idyllisch onnozel’, maar hij besloot de geschiedenis van ‘Adeka en Afron’ toch op te nemen in het vervolg op zijn bloemlezing *De muze van Jan Compagnie*, omdat die

op haar wijze van de grondgedachte der Verlichting getuigt en omdat ze het prototype in de nederlandse letteren geworden is van alle romances à la die van Saïdjah en Adinda. Men kan verscheidene andere stalen tussen Helmers en Multatuli schuiven, maar dat er – zij het misschien door deze tussenschakels – een verband bestaat tussen Adeka en Afron en Saïdjah en Adinda, zoals prof. Kalff reeds opperde, valt niet te ontkennen.¹²⁸

Als ‘tussenschakels’ noemt Du Perron *Soelatrie* (1834) van C.S.W. van Hogendorp, *Een Dorp en een Berg* (1855) van W.R. van Hoëvell en *Kazat en Ariza* (1856) van W.L. Ritter, verhalen die ‘weer de idylle met tragische afloop’ bieden en hierdoor Multatuli's Saïdjah en Adinda zouden aankondigen.¹²⁹ Dat de genoemde verhalen kunnen worden gekarakteriseerd als idylles met treurige afloop, volstaat echter niet om aannemelijk te maken dat er sprake is geweest van een verband in de zin van literaire beïnvloeding, navolging of ontlening.

Als Multatuli al door Helmers is geïnspireerd, zal dat eerder zijn voortgekomen uit weerzin dan bewondering. In 1867 publiceerde hij een beschouwing over de apathische Nederlandse houding tegenover de politieke dreigingen vanuit het Pruisen van Otto von Bismarck, waarbij hij en passant uithaalde tegen het ‘klinkend geschreeuw van een Helmers’:

126 Jorissen 1866, p. 784. Jorissen schreef zijn artikel in 1862. De eerste druk van Multatuli's *Max Havelaar* verscheen in 1860.

127 Kalff 1910, p. 357. Hij werd in 1927 instemmend geciteerd door Minderhoud, die de verhalen in zijn studie *La Henriade dans la littérature hollandaise* omschreef als ‘l’histoire malheureuse d’Adéka et d’Afron’ en ‘les amours de Saïdjah et d’Adinda’ (Minderhoud 1927, p. 140).

128 Du Perron 1959, p. 238. Een aantal van Du Perrons voorstudies voor deze tweede bloemlezing zijn in *Verzameld Werk VII* opgenomen onder de verzameltitel *Van Kraspoekol tot Saïdjah*.

129 Du Perron 1959, respectievelijk p. 242, 261 en 265.

Napoleon had op twee oren tegelyk kunnen slapen, als hem nooit andere gevaren bedreigd hadden, dan hollandse geestdrift, opgewekt door een hollandsen verzenmaker. De kruieniery en het continentaal stelsel hebben hem méér kwaad gedaan. Helmers, naar ik meen, zelfkruienier, heeft zich, om op zyne wyze recht dichterlyk te zyn, zo ver mogelyk verwyderd van zyn vak en het dagelykse. 't Klinkt zo ordinair, menen zulke mensen, iets te bezingen dat werke-lyk bestaat. Een seraf, een wolkentroon, God, voorvaderlyke heldenmoed, al die dingen zyn rekbaarder ter behandeling dan een kruieniersknecht, een leuningstoel, de prys der koffie, en de tegenwoordige lamlendigheid, allemaal zaken die men zien, tasten en ondervinden kan.¹³⁰

Multatuli presenteert zich in deze passage als Helmers' tegenpool, als een auteur die wil schrijven over wat 'werkelijk bestaat'. Er zijn in zijn geschriften echter geen aanwijzingen te vinden dat hij zich met het verhaal van Saïdjah en Adinda doelbewust wilde afzetten tegen het werk van Helmers.

De suggestie dat er een 'verband' zou kunnen bestaan tussen de geschiedenis van Egeron en Adeka en het verhaal van Saïdjah en Adinda, heeft de literair-historische beeldvorming rond Multatuli's verhaal niet verder geholpen. Ze is intussen wel van invloed geweest op de beeldvorming rond het verhaal van Helmers. Zo zijn literatuurhistorici ertoe overgegaan om de geschiedenis van Egeron en Adeka, naar analogie van het Saïdjah en Adinda-verhaal, te betitelen als de 'Afron en Adeka-episode'.¹³¹ De aandacht verschuift hierdoor van de tragedie van Egeron en Adeka naar de strofen over de romance tussen Adeka en Afron. Bijgevolg wordt de episode binnen het geheel van *De Hollandsche natie* eerder opgevat als een hartroerend intermezzo ter verpozing dan als het leerzame treurspel dat Helmers voor ogen stond.¹³²

Het Banda van Valentijn

De kritiek van Jorissen had niet alleen betrekking op de literaire vorm van de geschiedenis van Egeron en Adeka, maar ook op de discrepanties tussen verhaal en historische werkelijkheid. In zijn beeld van de koloniale geschiedenis was het optreden van de Hollandse natie jegens de Bandanezen en andere oosterse volkeren bepaald niet zo deugdzzaam geweest als Helmers het voorstelde. Ook latere critici maken dit verwijt. Er was tot ver in de negentiende eeuw echter nog geen sprake van de wetenschappelijke bronnenpublicaties en het historisch onderzoek waarvan we tegenwoordig voor onze historische beeldvorming gebruik kunnen maken. Het is dus de vraag wat Helmers van de geschiedenis van Banda heeft kunnen weten.

Helmers beschikte in zijn bibliotheek niet over reisverhalen van de tweede scheepvaart, maar hij bezat wel exemplaren van François Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën*.¹³³ Dit omvangrijke encyclopedische werk, in vijf delen en acht banden, gold tot ver in de

130 Multatuli 1867, p. 45.

131 Zowel Van Hattum als Jensen achten de episode van Helmers een mogelijke inspiratiebron van Multatuli. Zie Van Hattum 1996, p. 379, en Helmers 2009, p. 66.

132 Zie bijvoorbeeld Van Hattum 1996, p. 302, en Helmers 2009, p. 32.

133 Valentijn 1724-1726.

negentiende eeuw als een buitengewoon geleerde en gezaghebbende bron.¹³⁴ Valentijns opzet was om van elk gebied dat hij beschreef – Maluku, Ambon, Banda, de andere eilanden van de Indonesische archipel, de kusten van India, Zuidoost-Azië en China, alsook Japan en Kaap de Goede Hoop – eerst een beschrijving van land en volk te geven, vervolgens een overzicht van historische gebeurtenissen en dan een beschrijving van godsdienstige zaken. Doordat hij steeds nieuwe hoofdstukken toevoegde en zijn aandacht onevenredig verdeelde, werd het een bijzonder onoverzichtelijke uitgave. Niettemin had Helmers in het werk van Valentijn tal van nuttige gegevens over de geschiedenis van Banda kunnen vinden.

Zo begint het eerste deel met een inleidend stuk over de vestiging van ‘Nederlands Mogentheid’ in Oost-Indië waarin de tweede scheepvaart uitgebreid aan de orde komt. Over de tocht naar Banda vertelt Valentijn zakelijk en beknopt dat

de schepen Zeeland en Gelderland met *Heemskerk* den 11den Maart na de middag van daar naar Banda zeilden, daar zy den 15^{den} dito 's avonds voor 't hoogland van Banda, ontrent Ortatan, voor anker gekomen zyn. Zy wierden hier mede zeer wel ontfangen; ook kreeg *Heemskerk* te Neira, alwaar wegens de Javanen, daar woonende, meer handel, als op Ortatan, was, een huis; hoewel hy in 't eerst daar ook een geschil met de Orangkajas wegens hun regt kreeg, eer men daar mogt handelen. Hy raakte egter met hen eens, verruilde daar veel koopmanschappen tegen foeli, nooten, en nagelen, die in 't eerst op een matige prys waren, maar naderhand hooger steigerten, en kreeg eindelijk zyne volkomene lading.¹³⁵

Het is opmerkelijk dat Helmers de eerste ontmoeting met de Bandanezen niet toeschrijft aan Van Heemskerk, maar aan Van Neck. Op zichzelf zou een heldhaftig optreden op Banda zonder meer bij het negentiende-eeuwse imago van Van Heemskerk hebben gepast.¹³⁶ In de derde zang van *De Hollandsche natie* portretteert Helmers hem zelf als de vaderlandse zeeheld die ‘naar den Noordpool streeft, door vuur en ijsschots boort, en bij Gibraltar sneeft’ (III, r. 355-356) en hij memoreert in de vierde zang ‘hoe Heemskerk bij Gibraltar zegepraalt’ (IV, r. 484).¹³⁷

Het is moeilijk voor te stellen dat het hem is ontgaan dat de tweede scheepvaart weliswaar onder leiding stond van Van Neck, maar dat deze zelf geen voet op Bandanese

134 François Valentijn (1666-1727) vertrok in 1685 als predikant naar Indië, waar hij na een kort verblijf in Batavia in april 1686 op Ambon aankwam. In 1694 keerde hij voor een verblijf van tien jaar terug naar Nederland, waarna hij van 1707 tot 1713 een tweede ambtsperiode in Ambon vervulde. In Nederland had Valentijn met zijn uitgever plannen besproken om een beschrijving van Oost-Indië samen te stellen die alle eerdere beschrijvingen in de schaduw zou stellen. Hij benutte zijn tweede ambtsperiode dan ook om de hiervoor benodigde bronnen te verzamelen. Zie Habiboe 2004.

135 Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indien, of Nederlands mogentheid aldaar*, 1724, p. 175.

136 Van Heemskerk verwierf faam door zijn deelname aan de overwintering op Nova Zembla en aan de tweede scheepvaart, door de spectaculaire kaping van de Santa Catarina, een rijk beladen Portugese kraak uit Macao, en door de overwinning op een Spaanse vloot bij Gibraltar waarbij hij zelf sneuvelde. Deze wapenfeiten werden bezongen in H. Tollens, *Tafereel van de Overwintering der Hollanders op Nova Zembla* (1822), A. Bogaers, *De togt van Heemskerk naar Gibraltar* (1837) en H.A. Meijer, *Heemskerk* (1848).

137 Helmers parafraseert in deze regels de tekst van P.C. Hooft op het grafmonument van Van Heemskerk in de Oude Kerk te Amsterdam: ‘Heemskerck, die dwers door 't ys en 't yser dorste streven / Liet d'aer aen 't Land, hier 't lyf, voor Gibraltar het leven’.

bodem heeft gezet. Wellicht heeft hij op dit punt niet Valentijns *Oud en Nieuw Oost-Indiën* geraadpleegd, maar Raynals *Histoire des deux Indes*. In dat werk wordt de tocht naar Banda namelijk abusievelijk aan Van Neck zelf toegeschreven. Van Neck zou op Java vier schepen volgeladen naar Amsterdam hebben teruggezonden en zelf met de overige schepen zijn doorgevaren naar de Molukken:

De Admiraal zeilde met het overige van zyn vloot na de Moluksche Eilanden, alwaar hem berigt wierdt, dat 's Lands inboorlingen de Portugeezen uit zommige plaatzen verdreeven hadden, en slegts op eene gunstige gelegenheid wagtten om hen uit de andere te verjaagen. Op veele deezer Eilanden richtte hy Komptoiren op: hy sloot een verbond met zommige Oppervorsten, en keerde met schatten beladen in Europa te rug.¹³⁸

Meer historische gegevens had Helmers kunnen aantreffen in Valentijns *Naukeurige verhandeling van Banda* in het derde deel van *Oud en Nieuw Oost-Indiën*. Zo verschaft hij informatie over Banda in prekoloniale tijden waaruit Helmers kon opmaken dat hij met zijn kenschets van Egeron als verlicht vorst een bijzonder simplistische voorstelling van de bestuurlijke verhoudingen gaf:

De Heer van Berkel, die zeer goede kennis van de Bandasche zaaken had, zegt, dat de Bandaneezen, ontrent 't jaar 1500, nog van 4 koningen, te weten, die van Labetakka, Celamme, Wayer en Rosingein, bestiert wierden, stellende zedert de regeering aan de Oudsten des Lands, die nevens de Moorsche Priesters, die overal byna 't voornaamste bewind hadden, over alles uitspraak deden; doch zoodanig, dat deze uitspraak echter, zoo de Boedjangs, of de gemeente, 'er niet in bewilligten, geen voortgang had.¹³⁹

Valentijn laat er geen misverstand over bestaan dat de specerijhandel en het maatschappelijk leven al in een vroeg stadium door de moslims werden beheerst:

In oude tyden zyn zy alle Heidensch geweest; maar in de laater is de Moorsche, of Mohhammedaansche Religie door den omgang en handel der Javaanen met de Bandaneezen hier al mede allengskens ingedrongen.¹⁴⁰

Helmerts is hier geheel aan voorbijgegaan. Er komen geen 'Moorse priesters' te pas aan het huwelijk van Afron en Adeka of aan het sluiten van een verbond tussen Portugezen en Bandanezen: huwelijk en verbond worden met natuurgodsdienstige rituelen voltrokken.

Over het aandeel van de Portugezen in de geschiedenis van Banda doet Valentijn bij gebrek aan betrouwbare bronnen weinig stellige en concrete mededelingen. Helmers

138 Raynal I, 1775, Tweede boek, p. 180. Raynal 2010, p. 160: 'L'amiral, avec la reste de sa flotte, fit voile pour les Moluques, où il apprit que les naturels du pays avoient chassés les Portugais de quelques endroits, & qu'ils n'attendoient qu'une occasion favorables pour les chasser des autres. Il établit des comptoirs dans plusieurs de ces isles; il fit des traités avec quelques souveraines, & il revint en Europe chargé de richesses.'

139 Valentijn, *Naukeurige Verhandeling van Banda*, 1726, p. 35. Valentijn volgt in deze verhandeling zijn oorspronkelijke opzet om eerst een beschrijving van land en volk te geven (hoofdstuk 1-4), vervolgens een historisch overzicht van 'Bandasche Zaaken' (hoofdstuk 5-7) en tenslotte een hoofdstuk over de godsdienstige zaken. Met 'de heer van Berkel' doelt Valentijn op Henrik van Bergel, de tweede landvoogd van Banda (1609-1623).

140 Valentijn *Naukeurige Verhandeling van Banda*, 1726, p. 105.

had er in elk geval uit kunnen opmaken dat de Bandanezen zich niet lijdzaam door de Portugezen hebben laten slachtofferen.

Uit Valentijns *Naaukeurige verhandeling van Banda* kon Helmers bovendien opmaken dat de vestiging van het handelsmonopolie anders was verlopen dan op de andere Molukse eilanden. Op Ambon bedongen de Nederlanders handelsprivileges toen de Hitu-ezen hen vroegen om een verbond tegen de Portugezen, en op Ternate toen de sultan hen vroeg om een bondgenootschap tegen de Spanjaarden. Een verzoek om een bondgenootschap kregen zij op Banda juist niet: de Bandanezen stelden zich vanaf het begin teweer tegen de druk die de Nederlanders uitoefenden om hen bijzondere handelsprivileges te gunnen. Valentijn kenschetst het beleid van de Compagnie op Banda als een onvermijdelijk gevolg van een voortdurende reeks contractbreuken. De Bandanezen karakteriseert hij niet alleen als oorlogszuchtig, maar eerst en vooral als onbetrouwbare en trouweloze handelspartners:

Het is van ouds her een hardnekkig, boos, trouwloos, verraadersch en wederspanning volk geweest, op de welke geen staat ter wereld te maaken was, waarom zy ook meest uitgeroeid, of na de nabuurige eilanden, als Ceram, Goram, Key, Aroe, Cailolo (dat meest Bandanezen syn), Soeli, enz. in Amboina, en andere Landen verdreven, en gevlugt zyn.¹⁴¹

Helmers heeft, om welke reden ook, geen gebruik van Valentijns *Naaukeurige Verhandeling van Banda* gemaakt. In de geschiedenis van Egeron en Adeka heeft hij een uitgesproken vreedzaam, arcadisch beeld van de Bandanese samenleving willen oproepen. Het komt in geen enkel opzicht overeen met het beeld dat uit een historische bron als *Oud en Nieuw Oost-Indiën* oprijst.

De vestiging van het monopolie

Helmers had, als hij al gezocht heeft naar oosterse volkeren die de Nederlanders dankbaar waren dat ze hen van de Portugese tirannie hadden bevrijd, geen ongepast voorbeeld kunnen vinden dan de geschiedenis van Banda.

De geschiedenis van de Banda-eilanden werd in de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw beheerst door de rivaliteit tussen de Nederlanders en de Engelsen. In 1600 stichtte een groep Londense *gentlemen adventurers* de Honourable East India Company. In 1601 zond deze een eerste vloot naar Banten om peper in te kopen en de vaart op Maluku en Banda te verkennen. Het resulteerde in de vestiging van een kleine Engelse handelspost op het eiland Run en wat later ook op het eiland Ai. Voor de Nederlanders vormden deze buitenposten geen directe bedreiging, maar het was wel aanleiding om bij de Bandanese handelsnederzettingen aan te dringen op contracten waarbij zij zich verplichtten om alleen aan de Nederlanders te leveren. Op 23 mei 1602 tekende admiraal Wolfert Hermanszoon een contract met enkele lokale hoofden waarin een Nederlands monopolie voor de gehele archipel werd bedongen.

141 Valentijn, *Naaukeurige Verhandeling van Banda*, 1726, p. 36.

In 1605 voer de eerste vloot van de Verenigde Oost-Indische Compagnie naar Banda, vlak na de overname op Ambon van het Portugese fort. Admiraal Steven van der Haghen belegde een reeks vergaderingen waarvoor alle belangrijke hoofden en handelaren werden uitgenodigd, met het doel het eerder gesloten contract aan te scherpen en een breder draagvlak te scheppen. Een flink aantal hoofden tekende een contract dat hun niet alleen oplegde om geen specerijen te leveren aan de Portugezen of de Engelsen, maar evenmin aan de Aziatische handelaren, die prettiger handelspartners waren en meer te bieden hadden dan de Nederlanders. Hoeveel belang Makassar, het opkomende handelscentrum van Oost-Indonesië, aan een vrije handel in nootmuskaat en foelie hechtte, blijkt wel uit de vloot die onder de persoonlijke leiding van de sultan of de rijksbestuurder in 1609 naar Banda voer om de Makassarers van een aandeel in deze specerijhandel te verzekeren.¹⁴²

In april van dat jaar kwam admiraal Pieter Willemsz Verhoeff met een vloot van dertien schepen en zo'n duizend manschappen naar Banda om het monopolie van de Compagnie een definitiever karakter te geven. Toen onderhandelingen over de bouw van een fort op Banda Neira bleven stagneren, besloot hij de hoofden voor een voldongen feit te stellen door een begin te maken met de bouw van het fort Nassau. De Bandanezen nodigden hem uit voor nieuw beraad en lokten hem met zijn gevolg in een hinderlaag. Zesenvestig manschappen lieten het leven, waaronder Verhoeff zelf. Na een reeks strafexpedities werd in augustus een gewapende vrede gesloten.

In de volgende jaren kon het monopolie niet worden geëffectueerd omdat de Bandanezen een belangrijk deel van de nootmuskaat en foelie op de eilanden Ai en Run bleven aanbieden aan Engelse, Portugese en Aziatische handelaren. Achtereenvolgende expedities van Gerard Reynst (1615), Jan Dircksz. Lam (1616) en Laurens Reael (1617 en 1618) hadden alle tot doel hieraan een einde te maken, maar hoewel Ai in 1616 werd veroverd, verschansten de Engelsen zich op Run en bleef de situatie onopgelost. 'Om hierin naar behooren te voorzien', schreef gouverneur-generaal Jan Pietersz. Coen op 26 oktober 1620 aan de bewindhebbers van de Compagnie, 'is het noodig dat Banda t'eenemaal vermeersterd en met ander volk gepeupleerd worde'.¹⁴³

Met deze overweging in het achterhoofd kwam Coen in 1621 met dertien schepen en ruim tweeduizend manschappen naar Banda.¹⁴⁴ Op 12 maart veroverde hij de versterkte nederzetting Lontor op Banda Besar. De hoofden van Lontor kregen harde eisen voorgelegd: zij dienden zich aan de kust te vestigen en hun wapens in te leveren, hun bolwerken te ontmantelen en in te stemmen met de bouw van fortjes door de Compagnie, het monopolie van de Compagnie te respecteren en hun soevereiniteit op te geven. Omdat de Lontorezen hun toezeggingen te traag en onwillig nakwamen en de overige Bandanezen op Banda Besar onvoldoende medewerking aan de uitvoering van zijn eisen verleenden, besloot hij in de laatste week van april alsnog om zonodig het gehele eiland te ontvolken.

¹⁴² Ridjali 2001, p. 56.

¹⁴³ Geciteerd in Tiele 1886, p. XLII.

¹⁴⁴ Coens ingrijpen op Banda wordt beschreven in Van Goor 2015, p. 433-466.

Om elke gedachte aan verder verzet de kop in te drukken, werden vierenveertig hoofden van woordbreuk en samenspanning beschuldigd, veroordeeld en op 8 mei door Japanse huurlingen onthoofd.¹⁴⁵ De terechtstellingen maakten echter geen einde aan het verzet. Van de bevolking van Banda Besar, zo'n 4500 à 5000 zielen, stierven er 50 à 100 in de gevechten, werden er ca. 1700 in slavernij afgevoerd en kwamen er uiteindelijk ca. 2500 door hongersnood en ziekte om het leven.¹⁴⁶ Een onbekend aantal inwoners verkoos de dood door van de rotsen te springen. Enkele honderden ontsnapten naar Kei, Oost-Seram en andere omringende eilanden, waar zij dankzij de eerder door hen opgebouwde regionale handelsnetwerken werden verwelkomd.¹⁴⁷ In de diaspora bleven zij in de loop van de tijd contacten met elkaar en met hun eilanden van herkomst onderhouden.

Na de ontvolking van Banda Besar organiseerde de Compagnie een plantagesysteem: de grond werd verdeeld in 'perken' en beheerd door Nederlandse 'perkeniers', terwijl de arbeid werd verricht door Aziatische slaven die van andere eilanden werden aangevoerd.¹⁴⁸

Beeldvorming van de Verlichting

Helmers heeft geen wetenschap kunnen hebben van de wijze waarop de onderwerping en ontvolking van Banda Besar zich had toegedragen. Er werd in bredere kring pas meer over bekend na de eerste historische bronnenpublicaties in de tweede helft van de negentiende eeuw en na de studie *De vestiging van het Nederlandsche Gezag over de Banda-eilanden (1599-1621)* die J.A. van der Chijs in 1886 publiceerde.¹⁴⁹ Voor zijn beeldvorming was Helmerts aangewezen op de achttiende-eeuwse geschiedschrijving.

Raynal en Diderot gaan in *Histoire des deux Indes* niet nader in op de geschiedenis van Banda in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, maar zij vinden geen doekjes om de uitkomst van de gebeurtenissen:

Dit is de eenige Bezitting in de Oost-Indiën, welke men kan aanmerken als eene Europese Volksplanting, omdat het de eenigste is, alwaar de Europeaanen eigenaars zyn van landeryen. De Maatschappij, de bewoners van Banda woest, wreed en trouwloos vindende, omdat zy het juk met ongeduld droegen [niet verdroegen], heeft goedgevonden [besloten] om ze uit te roeien. Hunne bezittingen zyn verdeeld geworden onder de Blanken, welke Slaaven, ter bebouwing der landen, van de nabuurige Eilanden haalen. Deze Blanken zyn, voor het grootste gedeelte, Creolen, of een hoop misnoegden, die den dienst der Maatschappij verlaten hebben.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Zie Kiers 1943.

¹⁴⁶ Colenbrander 1919, p. 643.

¹⁴⁷ Bandanese vluchtelingen kregen bijvoorbeeld toestemming om op het eiland Kei Besar een eigen nederzetting te stichten. De Bandanese taal en cultuur bleef in deze enclave tot de huidige tijd bestaan. Zie Kaartinen 2010.

¹⁴⁸ Zie Loth 1995.

¹⁴⁹ Zie De Jonge 1862-1909; Tiele & Heeres 1886-1895; Van der Chijs 1886.

¹⁵⁰ Raynal I, 1775, Tweede boek, p. 203. Raynal 1780, Tome I, Livre II, Chap. 8, p. 176: 'C'est le seul établissement des Indes orientales qu'on puisse regarder comme une colonie Européenne; parce que c'est le seul où les Européens aient la propriété des terres. La compagnie trouvant les habitants de Banda

Dit beeld van het Nederlands kolonialisme bleef niet onweersproken. De belangrijkste tegenstem was die van Elias Luzac, jurist, publicist en boekverkoper te Leiden. Zijn biografie R. van Vliet karakteriseert hem als 'een exponent van de conservatieve Verlichting'.¹⁵¹ Luzac bracht in de jaren zeventig van de achttiende eeuw verscheidene boekwerken uit die inspeelden op de bezorgdheid in Nederland over een mogelijk verlies van politieke neutraliteit en de negatieve gevolgen daarvan voor de ontwikkeling van de Nederlandse economie. Zo verzorgde hij in 1778 een uitgave van *La richesse de la Hollande* van J. Accarias de Sérionne, een economische studie van een Fransman die door bewondering voor Nederland als handelsnatie was gegrepen.¹⁵² Kritische besprekingen van dit boek waren voor Luzac aanleiding om het te vertalen en ingrijpend te bewerken. 'Uit het Fransch vertaald; vervolgens overgezien, merkelyk veranderd, vermeerderd, en van verscheiden misslagen gezuiverd, door Elias Luzac', meldt de titelpagina van het in 1780 verschenen eerste deel van *Hollands Rijkdom*.¹⁵³

In zijn bespreking van de scheepvaart en koophandel tijdens de tachtigjarige oorlog tussen Nederland en Spanje wijdt Luzac een aparte paragraaf aan *Opkomst en Staat der Oost-indische Maatschappij in Holland*. Hij stelt zich hierin onder meer ten doel om 'eenige wanbegrippen, welken sommigen over de verrichtingen, den aart, de opkomst, en de gesteldheid van deze Maatschappij schijnen te hebben'¹⁵⁴ uit de wereld te helpen. Zijn ergernis geldt in het bijzonder het werk van de 'vermaarde Schrijver' Raynal dat 'overal greetig gelezen, dus overal invloed kan hebben'.¹⁵⁵ Hij verwijt hem niet alleen historische onnauwkeurigheden, maar bekritiseert vooral de suggestie dat de Nederlanders er vanaf het begin op uit waren om de plaats van de Portugese veroveraars van de Molukken in te nemen en dat zij zich op niet minder hebzuchtige wijze meester hadden gemaakt van het specerijenmonopolie. Luzac benadrukt in dit verband dat de succesvolle tweede scheepvaart onder admiraal Van Neck en zijn vice-admiraals Van Warwijck en Van Heemskerk uitsluitend commerciële doeleinden had. Als jurist hecht hij vooral belang aan het 'eenvoudig verbond' dat admiraal Wolfert Hermanszoon in 1602 met enkele lokale Bandanese hoofden had gesloten. Het hield in dat zij de specerijen alleen aan de Nederlanders zouden verkopen, dat zij in ruil voor dit privilege tegen invallen van de Portugezen zouden worden beschermd, dat beide partijen de godsdienstvrijheid zouden respecteren en wederzijds overlopers zou uitleveren.

Het stond volgens Luzac model voor de verbonden die de Nederlanders later met de hoofden van Hitu en de vorsten van Ternate en Tidore sloten:

Dit eenvoudig verbond, in het welk niets te vinden is, dat eenig zweemel heeft naar de looze staatkunde en de verdervelijke schranderheid, daar gesleepen verstanden zich te vaak mede

sauvages, cruels, perfide, parce qu'ils étoient impatiens du joug, a pris le parti de les exterminer. Leurs possessions ont été partagées à des blancs, qui tirent de quelques isles voisines des esclaves pour la culture. Ces blancs sont, la plupart, créoles, ou des esprits chagrins, retirés du service de la compagnie.'

151 Van Vliet 2005, p. 463.

152 Accarias de Sérionne 1778.

153 Luzac I-IV, 1780-1783.

154 Luzac I, 1780, p. 259.

155 Luzac I, 1780, p. 259.

kittelen; dit verbond, het welk in zijnen aart alleenlijk een wederzijdsch genot, eene onderlinge vriendschap ten doel had [...]; dit eenvoudig verbond, het eerste, welk door de onzen in de oostindische gewesten gemaakt is, en het staatsbeleid, welk bij ons opgevolgd werd, in dien tijd, waarin het tot stand kwam, zoo wel te kennen geeft; dit verbond, zeggen wij, is het, dat de eerste grondvesten van het uitgestrekt gebied, het welk de Hollanders naderhand in Indië gevoerd hebben, gelegd, en de eerste gedaante aan hunne heerschappij in die landen gegeven heeft.¹⁵⁶

Luzac moest erkennen dat de effectuering van het specerijmonopolie op Banda een moeizame geschiedenis was geweest. Na het 'eenvoudig verbond' dat Hermanszoon in 1602 had gesloten, waren in 1609 en 1616 nieuwe expedities nodig geweest om de monopoliecontracten te vernieuwen en aan te scherpen, maar de sluikhandel had voortgewoekerd. Luzac had er begrip voor dat het specerijmonopolie 'niet dan met scheele oogen, zoo wel door de Indiaanen, als door de verschillende volken, welke in Indië komen handelen, kan aangezien worden',¹⁵⁷ maar hij achtte het gebruik van de wapenen om naleving van het monopolie af te dwingen onvermijdelijk en rechtmatig:

Om 'er eens vooral een einde van te maaken, beslooten de Hollanders deze eilanden geheel onder het juk te brengen: dit gelukte hun in den jaare 1621. Banda werd veroverd, en de inwoonders genoodzaakt, om de Algemeene Staaten der Vereenigde Nederlanden en de oostindische Maatschappij voor Opperheeren te erkennen. Van dien tijd af, is het teelen der nooten-muskaat aan deze eilanden bepaald gebleeven. Op alle andere plaatsen zijn 'er de boomen van uitgeroeid.¹⁵⁸

Veel explicieter dan Luzac, verklaarden Raynal en Diderot in *Histoire des deux Indes* dat de Compagnie besloot om Banda te ontvolken en de grond onder plantagehouders te verdelen. Helmers daarentegen heeft zich van uitspraken over de onderwerping van Banda en het lot van de Bandanezen onthouden.

De dichtkunst als leermeesteresse

Na de aanvankelijke euforische reacties op *De Hollandsche natie* en in het bijzonder de vierde zang raakte het werk in de loop van de negentiende en twintigste eeuw uit de gratie. De geschiedenis van Egeron en Adeka riep sarcastische of verontwaardigde commentaren op omdat ze naar het oordeel van critici en lezers niet te rijmen was met de gruwelijke werkelijkheid van het Nederlandse kolonialisme die historici aan het licht brachten.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Luzac I, 1780, p. 246-247.

¹⁵⁷ Luzac I, 1780, p. 263.

¹⁵⁸ Luzac I, 1780, p. 266-267.

¹⁵⁹ Stuiveling bijvoorbeeld verwijt Helmers in *Een eeuw Nederlandse letteren* niet alleen 'tallose holle juichkreten over Hollands onvergelykelijke grootheid', maar op even schampere toon ook dat hij 'kans ziet de kolonisatiemethoden der Nederlanders voor te stellen als een menslievende bevrijding der indonesische volkeren uit de weezinwekkende wreedheid van Spanjaarden en Portugezen' (Stuiveling 1958, p. 12).

Helmerts heeft echter niet de intentie gehad om de geschiedenis van Banda te schrijven of te herschrijven. In zijn opvatting heeft de dichter een geheel andere, meer verheven, taak dan de historicus en kan hij zich daarom grote historische vrijheden veroorloven. Hij wijdde een korte beschouwing aan dit onderwerp toen hij als voorzitter van de afdeling Amsterdam van de Hollandsche Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen een 'voorafspraak' hield ter inleiding van de derde lezing van het seizoen 1808-1809:

Men heeft altoos gezegd dat de geschiedenis de leermeesteresse der volken is. Dit zou waarheid zyn, indien deze leermeesteresse slechts altoos goede leerlingen had, maar, ongelukkig, hier ontbreekt het haar aan. [...] Het is alleen in de stilte van het kabinet dat een wysgeer met oordeel en nut de lotgevallen der volken naargaat en uit het verleden gevolgen voor den toekomst opzamelt. Maar het algemeen leest de geschiedenis gelyk het een roman doorbladert, zonder nut, zonder doel, zonder toepassing. [...] Het is dus niet zelden nuttig dat de dichtkunst de plaats der geschiedenis vervangt en in haar plaats als leermeesteresse optreedt: door de verbeelding spreekt zy tot het hart, brengt het in vlam, en versmaadt niet tot het verstand tevens te spreken.¹⁶⁰

De dichter verkeert volgens Helmers ten opzichte van de geschiedschrijver in een bevoorrechte positie omdat hij beschikt over de 'gouden sleutel' van zijn verbeelding. Deze verschaft hem niet alleen toegang tot waarheden die voor een historicus verborgen moeten blijven, maar ook tot de harten van zijn toehoorders en lezers: 'in zyn beeldryke taal, spreekt hy tot het volk veel algemeener[,] veel duidelyker dan immer een geschiedschryver doen kan.'¹⁶¹

Het was geen vrijblijvende beschouwing. Helmers zag het niet als zijn roeping om het publiek te vermaken met verhalen 'zonder nut, zonder doel, zonder toepassing', maar om het te raken met geestverheffende dichterlijke waarheden. Hij wilde in zijn werk waarheden van een andere, hogere orde uitdragen dan de waarheden van de geschiedschrijver. Zoals de wijsgeer zich in de stilte van zijn werkkamer in de geschiedenis der volkeren verdiept, uit het verleden filosofische en morele lessen trekt en hierdoor bijdraagt aan de verlichting van het mensdom, zo wilde Helmers als dichter in het publieke domein functioneren.¹⁶²

Ook in *De Hollandsche natie* schroomde Helmers niet om de dichtkunst in de plaats van de geschiedenis te stellen. Voor de verhalende episoden over de tochten van De Houtman en Tasman, in de vierde zang over de zeevaart, raadpleegde hij historische bronnen, maar tot de 'beeldrijke' taferelen van de nevelvorst aan de Zuidkaap en van het paradijselijke Vriendeneiland liet hij zich inspireren door het werk van de dichter Camões. Voor de geschiedenis van Egeron en Adeka heeft Helmers nauwelijks van de

160 Op interpunctie licht gecorrigeerde versie van de transcriptie in Helmers 1989, p. 75. De jurist, politicus en dichter M.C. van Hall presenteerde op deze avond zijn vertaling van een gedeelte uit het klassieke epische dichtwerk *Bellum Civile* (Burgeroorlog) van de dichter Lucanus.

161 Helmers 1989, p. 76.

162 Over de opvattingen van Helmers over het sacrale karakter van het dichterschap, zie Van Hattum 1996, p. 235-248.

hem beschikbare historische en literaire bronnen gebruik gemaakt om zich een beeld te vormen van de eerste contacten tussen Bandanezen, Portugezen en Nederlanders. Zijn verhaal over de bevrijding van de Bandanezen door de deugdzame Van Neck is geheel aan zijn eigen dichterlijke verbeelding ontsproten. De geschiedenis van Egeron en Adeka is geen verhaal ‘zonder nut, zonder doel, zonder toepassing’: het is geschreven om de toehoorders en lezers te doordringen van de dichterlijke waarheid dat de Hollandse natie de volkeren wereldwijd van de Portugese en Spaanse tirannie had bevrijd en als handelsnatie een nieuw tijdperk in de ontwikkeling van de mensheid had ingeluid.

Meer redekracht en hoger denkvermogen

Helmers toonde zich in zijn dichterlijk betoog over de zeevaart en de handel een erfgenaam van de achttiende-eeuwse Verlichting. Jorissen en latere critici oordelen op grond van veranderende geschiedkundige kennis en inzichten dat hij in *Geschiedenis van Egeron en Adeka* de historische werkelijkheid heeft miskend en dat hij in de vierde zang van *De Hollandsche natie* een onverdedigbaar koloniaal verleden van Nederland probeerde te legitimeren. Zo'n veroordeling zegt meer over de critici dan over Helmers. De vraag die we hier voorop stellen, is hoe hij zich als erfgenaam van de Verlichting heeft onderscheiden.

Helmers karakteriseerde in de eerste drie zangen van *De Hollandsche natie* het ontstaan van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën als een glorieperiode. Ook volgens Raynals *Histoire des deux Indes* en Luzacs *Hollands Rijkdom* werd in deze periode de grondslag gelegd voor de uitzonderlijk voorspoedige ontwikkeling van Nederland als handelsnatie. Diderot prees de republikeinse geest waarmee de onverschrokken voorvaders zich teweest stelden tegen de Spaanse tirannie. Hij legde hen zelfs een oproep aan hun nakomelingen in de mond om zonder aarzelen hun republikeinse tradities te herstellen en daardoor hun waardigheid te heroveren: ‘Dit is ’t, hetgeen uwe doorluchtige en dappere voorvaders u door mynen mond toeroepen.’¹⁶³

Helmers heeft zich door deze oproep uit 1780 niet laten provoceren om partij te kiezen voor of tegen de stadhouder, dan wel voor of tegen de patriotten. Het is evenwel niet uitgesloten dat ze indirect invloed heeft gehad op de wordingsgeschiedenis van *De Hollandse natie*: het gedachtenspel van Diderot kan in de verbeelding van Helmers de kiem hebben gelegd voor het idee om toehoorders en lezers in een reeks dichterlijke betogen op te roepen om zich aan de voorvaders uit de gloriedagen van de Hollandse natie te spiegelen.¹⁶⁴ Zowel Helmers als Raynal en Diderot presenteren de voorouders van de Hollandse natie als een verheffend voorbeeld en een spiegel voor de nakomelingen in tijden van verval en rampspoed. Helmers legde het accent echter niet op de republikeinse

¹⁶³ Raynal VIII, 1782, p. 130-131. Raynal I, 1780, p. 260: ‘Voilà ce que vos illustres & braves aïeux vous disent par ma bouche.’

¹⁶⁴ Helmers droeg met *De Hollandsche natie* bij aan een geest van verzet tegen de Fransen. Zie Jensen 2013. Dat neemt niet weg dat hij voor dit werk schatplichtig was aan Franse filosofen en dichters zoals Raynal, Diderot en Esménard.

geest van de voorvaderen, maar op hun morele deugden en hun onvoorwaardelijke vaderlandsliefde.

In de vierde zang van *De Hollandsche natie* betoogde Helmers, evenals de auteurs van *Histoire des deux Indes* en *Hollands Rijkdom*, dat de Nederlanders zich van hun Portugese en Spaanse voorgangers onderscheidden doordat zij uitsluitend naar Azië voeren om handel te voeren. Ook zijn stelling dat de Nederlanders door de oosterse volken werden verwelkomd als bevrijders van de Portugese en Spaanse tirannie, kwam overeen met het historisch relaas in *Histoire des deux Indes* en *Hollands Rijkdom*. Het vervolg van de historische gebeurtenissen liet hij echter buiten beschouwing.

De Hollandse natie en de oosterse volkeren waren spoedig als vijanden tegenover elkaar komen te staan: de naleving van verbonden en contracten kon slechts met wapengeweld worden afgedwongen. Luzac keek naar de vestiging van het Nederlands gezag in Oost-Indië met de ogen van een jurist: hij achtte het gebruik van geweld om verbonden te handhaven gelegitimeerd op basis van het door Hugo de Groot verdedigde internationale rechtsbeginsel van *pacta sunt servanda*.¹⁶⁵ Raynal en Diderot daarentegen signaleerden een onoplosbare tegenstrijdigheid tussen de door de Nederlanders opgelegde monopoliecontracten en de beginselen van vrijheid en gelijkheid in het handelsverkeer tussen Europese en oosterse naties. Dat de Nederlanders de goodwill verspeelden waarmee zij in Oost-Indië als bondgenoten tegen de Portugezen en Spanjaarden waren ontvangen, was in hun ogen dan ook een onvermijdelijk gevolg daarvan.

In zijn versvertelling ontliet Helmers een oordeel over dit fundamentele verschil in benadering door slechts het allereerste contact tussen Nederlanders en Bandanezen te verbeelden. Hij probeerde zich boven actuele maatschappelijke tegenstellingen te verheffen. De agitatie van de patriotten had tot een Bataafse revolutie geleid waarvan het verloop en de politieke consequenties hem weerzin inboezemden en beangstigden. Bijgevolg riep hij van de voorvaderen een beeld op waarin zij eveneens boven historische tegenstellingen verheven zijn. Het visioen in de tweede zang waarin Helmers de 'heldenrij van 't voorgeslacht' als bewoners van een 'zalig zielenwoud' beschrijft, is op dit punt overduidelijk. Helmers bezingt de voorouders niet als historische personages, maar als gelouterde schimmen:

't Is hier dat elk, de mist der sterfelijkheid onttogen,
Meer redekracht verkrijgt en hooger denkvermogen!
Wat Staatsleer elk omhelsde, in dit gelukkig oord,
Wordt schaars zijn wellust door een aardisch begrip gestoord! (II, r. 433-436)

In de verbeelding van Helmers waren de voorvaderen van de Hollandse natie deugdhelden die zich slechts lieten leiden door de geest van de rede en de hartstochtelijke liefde voor het vaderland. Zij hadden hun roem verworven door hun morele integriteit en onschuld te bewaren, zo nodig ten koste van hun eigen leven. In dit opzicht kwamen zijn eigen levensidealen overeen met die van de voorvaderen. Anders gezegd, Helmers

¹⁶⁵ *Pacta sunt servanda*: overeenkomsten dienen te worden nagekomen.

schiep in *De Hollandsche natie* een beeld van de voorouders naar zijn eigen beeld en gelijkenis.

2.5 Helmers herschreven

Er verschenen tijdens het bewind van koning Willem I twee werken die aanwijsbaar door Helmers dichtertlijk betoog waren geïnspireerd, maar concreter op vraagstukken van koloniaal beleid ingingen: *Nederlands roem in Oost-Indië*, in acht zangen, een dichtwerk van Philippus Pieter Roorda van Eysinga,¹⁶⁶ en *Adeka of De Nederlanders op Banda*, een treurspel van Scipio Pieter Oudkerk Pool.¹⁶⁷

Philippus Pieter Roorda van Eysinga

De predikantenzoon Philippus Pieter Roorda van Eysinga, geboren in 1796, begon zijn loopbaan in de Nationale Militie.¹⁶⁸ Na zich als achttienjarige tweede luitenant der infanterie te hebben onderscheiden in de Slag om Waterloo en in 1817 te zijn bevorderd tot Eerste Luitenant bij het in Grave gelegerde infanteriebataljon, besloot hij een jaar later tot een loopbaan in Oost-Indië. Enkele maanden na aankomst in Batavia vroeg hij ontslag uit het leger en trad als kwekeling Indische talen in dienst van het bureau dat de betrekkingen tussen het gouvernement en de inlandse hoofden onderhield. Een aanstelling in 1822 als eerste commies bij het departement van Inlandsche zaken was het begin van een loopbaan als translateur en bestuursambtenaar.

Zijn loopbaan bood hem de gelegenheid om zich toe te leggen op de studie van de belangrijkste talen die in de Indische archipel werden gebruikt als voertaal en cultuurtaal: het Maleis, het Javaans en het Arabisch. Bij zijn ambitieuze talenstudie stelde hij zich vooral ten doel een bijdrage te leveren aan een betere verstandhouding tussen het gouvernement en de Javaanse hoofden.¹⁶⁹ Hoewel hij, in de woorden van zijn biograaf J.J.F. Wap, ‘den degen voor de veder’ had verwisseld,¹⁷⁰ bleef Roorda van Eysinga in Indië betrokken bij het militaire bedrijf. In 1822 werd hij vanuit Batavia uitgezonden naar Palembang, de hoofdstad van het Sumatraanse sultanaat dat het jaar tevoren na zware strijd zijn onafhankelijkheid had verloren: hij kreeg er de taak om de openbare orde te handhaven. In 1824 keerde hij terug naar Batavia en in 1825, bij het uitbreken van de Java-oorlog, werd hij benoemd tot kapitein-adjudant van de schutterij te Batavia. In 1828 volgde een aanstelling tot secretaris van de residentie Banten waar hij de ook daar heersende onrust hielp beteugelen. In 1830 nam hij om gezondheidsredenen verlof op

¹⁶⁶ Roorda van Eysinga 1831.

¹⁶⁷ Oudkerk Pool 1834.

¹⁶⁸ Biografische gegevens zijn ontleend aan Wap 1857 en *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902: Register*.

¹⁶⁹ Zo stelde Roorda van Eysinga in opdracht van het gouvernement een tweedelig woordenboek Maleis en Nederlands samen dat in 1824 en 1825 verscheen.

¹⁷⁰ Wap 1857, p. 12.

en vestigde zich met zijn echtgenote en twee kinderen in de garnizoensstad Kampen.

De adempauze in zijn carrière benutte hij om een woordenboek en een spraakkunst van het Javaans persklaar te maken¹⁷¹, maar ook om zich te laten gelden in het plaatselijke genootschapsleven en naam te maken op het gebied van de letterkunde. Zo verschenen kort na elkaar twee werken die grotendeels in Indië tot stand waren gekomen: het dichtwerk *Nederlands roem in Oost-Indië* en *Verskillende Reizen en Lotgevallen*. In de vier delen van dit laatste werk publiceerde hij de reisverslagen van zijn vader, die in deze jaren als predikant in Indië werkzaam was geweest,¹⁷² en een verslag van zijn eigen wederwaardigheden en indrukken van land en volk.¹⁷³ Daarnaast schreef hij een reeks bijdragen aan de citadelpoëzie¹⁷⁴, vertalingen van Engelse letterkundige werken, een treurspel en twee delen met 'romantische tafereelen', die hij naar eigen zeggen ter ontspanning had geschreven als hij 'door de bearbeiding van spraakkunsten en woordenboeken, zoo dor en zoo droog werd, als een woordenboek'.¹⁷⁵ De veelzijdige verlofganger werd ervoor beloond met naamsbekendheid, een koninklijke onderscheiding, academische titels en een benoeming tot lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde.

Proeve van dichterlijke geschiedschrijving

Volgens zijn *Levensberigt* begon Roorda van Eysinga het werk aan *Nederlands roem in Oost-Indië* in de jaren 1822 en 1823, tijdens zijn verblijf in Palembang, en zette hij het werk voort nadat hij aan het begin van 1824 was teruggeroepen naar Batavia.¹⁷⁶ Het dichtwerk verscheen in 1831.

In de voorrede gaf Roorda van Eysinga te kennen dat hij tot het schrijven ervan vooral was aangezet door de kwaadaardige aantijgingen van de Britten tegen het Nederlands koloniaal bewind die hem de laatste jaren in Indië onder ogen of ter ore waren gekomen. In een aantekening bij deze voorrede gaf hij bij wijze van voorbeeld een Engelstalig citaat waarin de Nederlands houding tegenover de Javanen wordt gekarakteriseerd als 'oppressive, unjust, and tyrannical': de bevolking van Java zou volgens de auteur in opstand

171 Roorda van Eysinga 1835.

172 Sytse Roorda van Eysinga (1773-1829), predikant in Friesland, vertrok aan het einde van 1818, op latere leeftijd, naar Indië. Hij werd in Batavia aangesteld als predikant en schoolopziener. In opdracht van de Indische Kerk maakte hij reizen als visitator door de Preanger (Java) en, van 1821 tot 1824, naar de Grote Oost (Makassar en de Molukken). Terug in Batavia werd een verlof wegens 'wankelende gezondheid' hem aanvankelijk geweigerd, maar uiteindelijk toch verleend. Hij overleed tijdens de terugreis bij St. Helena. Over zijn reisdagboeken, zie Huigen 2015.

173 Roorda van Eysinga 1830-1832. De vier delen werden bijzonder welwillend besproken in *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1830, p. 543-545; 1831, p. 204-207; 1833, p. 357-359, 700.

174 De deelname van het Kampense infanteriebataljon aan de strijd tegen de Belgen bracht de bevolking op de been met inzamelingen en festiviteiten bij de uittocht en intocht. Roorda van Eysinga publiceerde verscheidene krijgshaftige liederen en gedichten. In de voorrede van *Nederlands roem in Oost-Indië* plaatste hij een lofzang van drie pagina's op 'd'eedlen held van Speyk'.

175 Roorda van Eysinga 1833, p. IV.

176 Wap 1857, p. 20. Roorda van Eysinga werd teruggeroepen ter vervanging van de translateur die gouverneur-generaal Van der Capellen in de maanden februari tot oktober 1824 vergezelde op zijn reis naar de Grote Oost.

komen en de Nederlanders verdrijven als ze daartoe de kans kreeg.¹⁷⁷ Roorda van Eysinga vatte de karakterisering van het Nederlands beleid als ‘onderdrukkend, onrechtvaardig en tiranniek’ op als een persoonlijke aanval op zijn voormalige superieur, gouverneur-generaal Van der Capellen. Hij verzekerde de lezers dat Van der Capellen zich gedurende zijn bewind had onderscheiden door zijn menslievende houding en beleid tegenover de inlandse bevolking en dat hij in dit opzicht niet had ondergedaan voor Thomas Stamford Raffles die van 1811 tot 1816 luitenant-gouverneur van Java was geweest.¹⁷⁸ *Nederlands roem in Oost-Indië* was bedoeld als een bijdrage aan eerherstel, in het bijzonder voor Van der Capellen, maar ook voor zijn voorgangers en voor de Hollandse natie in het algemeen. Hij wilde met zijn dichtwerk bredere bekendheid geven aan de koloniale geschiedenis van Oost-Indië, om zo ‘de ons aangedane beleedigingen, door het bezingen van die gebeurtenissen te wreken, welke, alhoewel gedeeltelijk in proza beschreven, niet algemeen bekend zijn, en voorzeker verdienen aan de nakomelingen te worden overgebracht’.¹⁷⁹

In augustus 1824 vroeg Roorda van Eysinga de leden van zijn kerkelijke gemeente in Nederland om toezending van een aantal boeken.¹⁸⁰ Zijn verlanglijst getuigde van een brede belangstelling, voor rechtsgeleerdheid, taalkunde en welsprekendheid, schone letteren, geschiedenis en ‘reisbeschrijvingen die als echt, belangrijk en nog niet oud kunnen beschouwd worden’, in het bijzonder ‘Cookes reizen compleet’. Van bijzonder belang voor de totstandkoming van *Nederlands roem in Oost-Indië* was zijn verzoek om toezending van *De Hollandsche natie* van Helmers en van ‘Du Bois over de Indiën’.

J.P.I. du Bois was een Zwitserse diplomaat die in 1748 tot zaakgelastigde in Den Haag werd benoemd door August III, koning van Polen, grootvorst van Litouwen en keurvorst van Saksen. Hij benutte zijn jaren in Nederland om *Vies des Gouverneurs Généraux* te schrijven, een in 1763 gepubliceerd boek over de gouverneurs-generaal van Oost-Indië.¹⁸¹ In dit overzichtswerk vond Roorda van Eysinga tal van episoden die hij kon gebruiken om te bewerken tot verhalende zangen en dichterlijke taferelen. Zo is zijn tweede zang, over *Vestiging der Oost-Indische Compagnie*, voor een belangrijk deel gebaseerd op het eerste hoofdstuk van Du Bois, over gouverneur-generaal Pieter Both.¹⁸² De derde en vierde zang, over de gouverneurs-generaal Gerard Reynst en Laurens Reael, corresponderen met de hoofdstukken II en III van Du Bois, terwijl de vijfde zang, *De Gouverneur-Generaal Koen overwint Jakatra*, steunt op de hoofdstukken IV en VI, over de beide perioden waarin Jan Pietersz. Coen aan het bewind was.

177 Roorda van Eysinga 1831, p. VIII. Dit specifieke citaat kan hem niet hebben aangezet om *Nederlands roem in Oost-Indië* te schrijven: het komt voor rekening van een medewerker van het Londense tijdschrift *The Quarterly Review* die in 1830 een uitvoerige en lovende bespreking wijdde aan de pas verschenen memoires van Thomas Stamford Raffles. Zie N.N. 1830. Roorda van Eysinga heeft van het citaat pas kennis kunnen nemen nadat hij, met zijn dichtwerk in portefeuille, in Nederland was teruggekeerd.

178 Van der Capellen volgde Stamford Raffles in 1816 op en bleef tot 1825 aan het bewind.

179 Roorda van Eysinga 1831, p. VII.

180 Stukken met betrekking tot Ph.P. Roorda van Eysinga (1796-1856). Universiteitsbibliotheek Leiden, BPL 3286. brief no. 6, Batavia 1 augustus 1824.

181 Du Bois 1763. Een editie in het Nederlands verscheen in 1765.

182 Voor de eerste zang, getiteld *Eerste vaart op Indië*, had Du Bois weinig te bieden, want hij begint zijn verhaal pas in 1609, met de aanstelling van de eerste gouverneur-generaal.

Roorda van Eysinga heeft de wijze van periodiseren in *Vies des Gouverneurs Généraux* overgenomen als ordenend beginsel van *Nederlands roem in Oost-Indië*. Het dichtwerk kan dan ook worden gekarakteriseerd als een proeve van dichtelijke geschiedschrijving. De eerste vijf zangen vormen een min of meer aaneengesloten relaas van de geschiedenis van de eerste schipvaart tot en met de stichting van Batavia; de laatste zangen zijn gewijd aan enkele capita selecta. Het onderwerp van de zesde zang, *Verbreiding van het Christendom en bloei der wetenschappen*, is van een andere orde dan het voorgaande relaas van historische gebeurtenissen, maar de zevende zang neemt de draad weer op bij de onderwerping van Makassar in de jaren zestig van de zeventiende eeuw. Voor deze zang heeft Roorda van Eysinga onder meer gebruik kunnen maken van een paragraaf over Makassar en Celebes uit hoofdstuk XII van Du Bois, over de periode onder gouverneur-generaal Joan Maetsuycker. In de afsluitende achtste zang maakt hij een nog veel grotere sprong in de tijd, met een lofzang op gouverneur-generaal Van der Capellen die van 1816 tot 1825 aan het bewind was.

De geest van Helmers

Voor het motto dat aan *Nederlands roem in Oost-Indië* voorafgaat, koos Roorda van Eysinga de regels uit de vierde zang van *De Hollandsche natie* waarin Helmers de oosterse volken oproept uiting te geven aan hun vreugde en dankbaarheid: 'Juicht! juicht, verlostent! juicht! het Oosten is bevrijd.'¹⁸³ Het geeft niet alleen aan dat hij zich een geestverwant van Helmers voelde, maar ook dat hij met zijn dichtwerk wilde aansluiten bij diens dichterlijk betoog over handel en zeevaart.

De geest van Helmers waart door de zangen van *Nederlands roem in Oost-Indië*. De talloze Nederlanders die 'boud en stout en koen naar 't blaakrend oosten snellen', zijn deugdhelden.¹⁸⁴ De oosterse volkeren, verzekert de dichter de voorvaderen, hebben hen uiteindelijk vertrouwen geschonken omdat zij zich hebben laten overtuigen door 'uw voorbeeld, deugd en trouw en uw menschlievendheid'.¹⁸⁵ Hoewel Roorda van Eysinga bij het schrijven van *Nederlands roem in Oost-Indië* in een uitgangspositie verkeerde waarin hij tegenover het werk van Helmers gemakkelijk enige kritische distantie in acht had kunnen nemen, gaf hij geen blijk van reserve of kritiek. Hij gaf integendeel uiting aan grote bewondering voor zijn gevierde voorganger. Het levensbericht uit 1857 vermeldt dat er in het nagelaten werk Roorda van Eysinga een 'vertaling in het Maleisch van een fragment der *Hollandsche Natie* van HELMERS' voor de pers gereed lag.¹⁸⁶ Het moet bij gissen blijven, maar mogelijk kwam de geschiedenis van Egeron en Adeka het meest in aanmerking om voor een Maleistalig publiek te worden vertaald.

¹⁸³ Roorda van Eysinga 1831, p. XX. Het complete citaat omvat Helmers 2009, r. 459-468.

¹⁸⁴ Roorda van Eysinga 1831, p. 15.

¹⁸⁵ Roorda van Eysinga 1831, p. 17.

¹⁸⁶ Wap 1857, p. 34. De betreffende tekst bevindt zich niet in het Letterkundig Museum, de Leidse universiteitsbibliotheek of het Nationaal Archief.

Toch onderscheiden beide dichtwerken zich in belangrijke opzichten van elkaar. Anders dan Helmers verbleef Roorda van Eysinga zelf geruime tijd in Oost-Indië. Hij beschrijft dan ook geen classicistische taferelen in een mediterraan landschap, maar roept uit eigen ervaring een beeld van natuur en cultuur in de tropen op. De dichter toont zich geraakt door de overweldigende vitaliteit van de tropische natuur en door de rijkdom en verfijning van de Javaanse cultuur, in het bijzonder de vormen van geletterdheid, waarmee hij als translateur voor het gouvernement en als verzamelaar van handschriften in aanraking kwam.

Ook zijn militaire loopbaan en zijn affiniteit met het militaire bedrijf lieten hun sporen na in *Nederlands roem in Oost-Indië*. In tegenstelling tot *De Hollandse natie* bevatten de zangen meerdere dramatisch uitgewerkte strijdttaferelen waarin bombastische overwinningretoriek de boventoon voert.

Portugese tirannie, oosterse despotie

Roorda van Eysinga schenkt niet alleen aandacht aan de gewapende strijd die de Verenigde Oost-Indische Compagnie in Oost-Indië heeft gevoerd met haar Portugese en Spaanse rivalen, maar nadrukkelijk ook aan de oorlogen met Banten en Makassar. Hij kenschetst de inheemse vorstendommen van Oost-Indië als hoogontwikkelde samenlevingen, centra van cultuur en kweekplaatsen van politieke ambitie. Zo bevat de eerste zang een kleurig taferel van Van Warwijcks bezoek aan de vorst van Tuban met zijn spectaculaire menagerie van olifanten, paarden en vogels.¹⁸⁷ Tijdens de welwillende ontvangst komt in de verbeelding van Roorda van Eysinga een onoverbrugbaar verschil in beschaving aan het licht:

De weetlust spoort den Vorst, hij vraagt naar vreemde hoven,
Maar 't geen hem Warwijk meldt, stijgt zijn begrip te boven;
'Hoe!' zegt hij, 'kan een Vorst, die Nederland regeert,
Gelooven dat het volk hem huldigt en vereert,
Als 't niet eerbiedig knielt in 't stof van zijnen zetel,
Maar als een palmboom staat, die trotsch en zeer vermetel,
Den kruin slechts buigt, bij 't naadren van het stormgeweld,
Zich spoedig opheft en weêr trotschelijk herstelt:
Neen, in mijn rijksg gebied zijn alle volken slaven,
Die kruipen voor mijn troon en op mijn wenken draven,
En beven voor mijn blik en siddren voor mijn magt,
Daar, ieder die weêrstreeft, verzinkt in 's afgronds nacht.'¹⁸⁸

¹⁸⁷ Waarschijnlijk heeft Roorda van Eysinga gebruik gemaakt van de rijk geïllustreerde editie van 'Waerachtigh verhael van de Schipvaerd op Oost-Indien ghedaen by de acht Schepen in den jare 1598. van Amsterdam uyt-ghezeylt, onder 't beleyd van den admirael Jacob Cornelissoon van Neck, ende Vice-Admirael Wybrand van Warwijck: Ghetrocken uyt het Journael ofte Dagh-register daer van ghedruckt, ende doorgaens tot beter onderrichtinghe des Lesers, uyt verscheyden andere Schrijvers verrijckt', in: *Begin ende voortgangh van de Vereenighde Oost-Indische Compagnie* 1646.

¹⁸⁸ Roorda van Eysinga 1831, p. 5.

Aan het betoog van Helmers dat de Nederlanders de oosterse volkeren hebben bevrijd van de Portugese tirannie, voegt Roorda van Eysinga een dimensie toe: zij bevrijden hen ook van de despotische willekeur en machthonger van hun eigen hoofden en vorsten.

Verbreiding van het christendom

In de vierde zang van *De Hollandsche natie* resulteert de Nederlandse strijd tegen de Portugese tirannie in gewetensvrijheid voor de oosterse volken. Helmers roept hen op om hun godsdienstige overtuigingen trouw te blijven: 'Knielt met dank voor Bramaas feestaltaar! Brengt Visnou hulde toe, ontboeide kinderschaar!' (IV, r. 463-464). Een dergelijk tolerant betoog kon Roorda van Eysinga niet verenigen met zijn door het christendom geïnspireerde opvattingen over de geschiedenis van de mensheid.

In *Verbreiding van het Christendom en bloei der wetenschappen*, de zesde zang van *Nederlands roem in Oost-Indië*, zet hij uiteen dat de mensheid na de zondeval in afwachting van de komst van Christus in duisternis heeft geleefd. Het is aan de christenen om het licht van het evangelie te verbreiden en de volkeren te verlossen van hun angsten en driften. Terwijl Helmers op Banda en de Vriendschapseilanden vooral pastorale onschuld ontwaart, schetst Roorda een uitgesproken duister beeld van oosterse volkeren:

Der Heidnen afgodsleer versterkte 's mensen blindheid
En spoorde 't hart tot lust, gevoed door aardsgezindheid,
Vervreemd van 't heilgenot dat Christus leer ons biedt,
Die in 't gewond gemoed haar zalvende olie giet.
Het Oosten zag den mensch zijn drift den teugel vieren,
Men leefde er ondereen als redeloze dieren;
Verstompt door zinlijkheid, verbeestlijkt door 't genot
Van 't aardsche, en onbewust van een almachtig God
Die zaligheid bedoelde in 't schenken van dit leven [...].¹⁸⁹

De Nederlanders zijn bijgevolg geroepen de oosterse volkeren niet alleen te bevrijden van de Portugese en Spaanse gewetensdwang, maar ook van hun eigen bijgeloof, dwangmatige driften en angsten. Deze beschouwing vormt de opmaat voor een lofzang op de predikanten die zich in Indië hebben ingezet voor de verbreiding van Gods woord en zich hebben toegelegd op taalstudie en bijbelvertaling.

Pleidooi voor menslievend bestuur

Terwijl Helmers zich geroepen voelde om zich te verheffen boven de maatschappelijke woelingen van zijn tijd en in het bijzonder boven de politieke tegenstellingen tussen patriotten en prinsgezinden, schrok Roorda van Eysinga niet terug voor een duidelijke stellingname inzake het koloniaal beleid. Deze kreeg vooral vorm in de achtste zang, *De Gouverneur-Generaal Baron van der Capellen*. Blijkens de aantekeningen bij het dichtwerk

¹⁸⁹ Roorda van Eysinga 1831, p. 140-141.

schreef hij deze zang in de eerste maanden van 1826, 'op een' der schoonste bergen van Java, kort na het vertrek van den afgetreden Gouverneur-Generaal'.¹⁹⁰

De leidgeest van de dichter roept hem op om de 'edele held' te bezingen die 'in het morgenland de gouden eeuw herschiep; het sluimrend leven wekte en 't licht uit 't duister riep'.¹⁹¹ Het eerste deel van de zang verhaalt hoe Van der Capellen zich met zijn echtgenote inscheept voor de overtocht naar Indië. De beide echtelieden heffen tijdens hun reis liederen voor elkaar aan waarin Van der Capellen 'peinst op 't doel van zijn verheven zending'¹⁹² en zijn vrouw hem karakteriseert als deugdheld:

Hij zal door 't regt geleid, het spoor der deugd bewandelen,
In alles trouw, opregt en naar 't geweten handelen. [...]
Hij zal de helper zijn, o rijke lotbedeeling!
Van 't lang verdrukte volk; 't gewonde hart tot heeling
En zalving zijn in 't uur dat hij 't bewind aanvaardt.

Het tweede deel van de zang behandelt vervolgens een veelheid aan beleidsmaatregelen die sinds de bestuursovername in 1816 hun beslag kregen, en eindigt met een oproep aan de bevolking om de deugdzaamheid en edelmoedigheid van Van der Capellen te blijven gedenken.

Tijdens het bewind van Van der Capellen bleek steeds duidelijker dat de idealen van verlichte bestuurders en het staatsbelang niet gemakkelijk te verenigen, en soms zelfs strijdig, waren. Tegen deze achtergrond kan de achtste zang van *Nederlands roem in Oost-Indië* worden gelezen als een lofzang op Van der Capellen, maar ook als een ondubbeldzinnige stellingname van Roorda van Eysinga voor het type bestuurder dat de welvaart en het welzijn van de inlandse bevolking voorop stelt.¹⁹³

Onwelwillende ontvangst

In *Vaderlandsche Letteroefeningen* werd *Nederlands roem in Oost-Indië* neergesabeld. De recensent vroeg zich af waarom de schrijver, die bij het publiek toch bekend stond als 'een goed en onderhoudend Prozaschrijver', zich als dichter presenteerde terwijl hij daarvoor geen enkele aanleg had.¹⁹⁴ Hij was bereid te erkennen dat het dichtwerk hier en daar fraaie natuurtaferelen, levendige strijdttaferelen en andere geslaagde dichterlijke passages bevatte, maar hij citeerde ook een reeks bijzonder ongelukkige dichtregels en hield een negatief oordeel staande:

Terwijl HELMERS, niettegenstaande veelvuldige leemten, toch, in zijne *Hollandsche Natie*, ons telkens wegsleept en ontgloeit; terwijl TOLLENS, in zijne heerlijke *Overwintering der Neder-*

190 Roorda van Eysinga 1831, p. 222-223. Van der Capellen vertrok in februari 1826 naar Nederland.

191 Roorda van Eysinga 1831, p. 190.

192 Roorda van Eysinga 1831, p. 201.

193 In de *Aanteekeningen* geeft Roorda van Eysinga te kennen dat zijn lofzang op het beleid na de bestuursovername niet alleen Van der Capellen geldt, maar ook de commissarissen-generaal C.Th. Elout en A.A. Buyskes.

194 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1832, p. 174.

landers op Novazembla, ons beurtelings boeit en behaagt, treft en roert, – laat ROORDA VAN EYSINGA ons doorgaans koud en ledig: ook bij zijne gelukkigste plaatsen ontdekken wij het kunstig zamenstel van het vernuft; bijna nergens gevoelen wij de heilige siddering, die de dichterlijke aanblazing in het hart van hoorders en lezers onwillekeurig verwekt.¹⁹⁵

Kwam het door het gemis van ‘dichterlijke aanblazing’ dat *Nederlands roem in Oost-Indië* niet welwillend werd besproken? Er waren wellicht nog redenen van andere aard. Het bewind van Van der Capellen had duidelijk gemaakt dat idealistische denkbeelden over een verlicht bestuur van Oost-Indië niet zonder meer met het staatsbelang in overeenstemming te brengen waren. In 1831 werd de Nederlandse publieke opinie in beslag genomen door de Belgische revolutie, terwijl de financiële noden van het vaderland door het bezit van de koloniën eerder leken te worden verzwaard dan verlicht.

Roorda van Eysinga koesterde intussen de ambitie om een sleutelrol te spelen bij het opzetten van een opleiding van bestuursambtenaren voor *Nederlands-Indië*.¹⁹⁶ De minister had echter geen vertrouwen in zijn voorstellen, ook omdat het wetenschappelijk prestige van de autodidact Roorda van Eysinga in het universitaire establishment en in regeringskringen gering was.¹⁹⁷ De publicatie van *Nederlands roem in Oost-Indië* heeft vermoedelijk weinig bijgedragen aan een welwillende houding tegenover zijn voorstellen en ambities. In 1843 keerde hij terug naar Indië om zijn studie van de Maleise en Javaanse taal- en letterkunde voort te zetten.

Scipio Pieter Oudkerk Pool

Scipio Pieter Oudkerk Pool, in 1808 geboren te Enkhuizen, behoorde tot de lokale middenstand. Zijn dichtader begon te stromen toen na het uitroepen van de onafhankelijkheid van de Zuidelijke Nederlanden in augustus 1830 een beroep op de schutterij van Enkhuizen werd gedaan om het leger te komen versterken. Meer dan honderdvijfentwintig schutters en vrijwilligers werden bewapend, in uniformen gestoken, geoefend in militair exerceren en in augustus 1831 ingezet in de Tiendaagse Veldtocht. Het ontbrak de lokale dichters niet aan patriottisch pathos.¹⁹⁸ Oudkerk Pool publiceerde in 1832 een bundel citadelpoëzie, getiteld *Vaderlandsche Zangen, den Verdedigers van het Vaderland opgedragen*, met gedichten over de zelfopoffering van Van Speyk, het uitrukken van de troepen, de terugkeer van de troepen, een lied ter gelegenheid van de verjaardag van de koning en een ode aan het vaderland.¹⁹⁹ In dit jaar verscheen ook zijn *Lied der Bataven*, met muziek van G.H. Meijroos.²⁰⁰

In de volgende jaren bleef Oudkerk Pool actief deelnemen aan het literaire leven in Enkhuizen. In de literaire vriendenkringen ‘Tracht nuttig te zijn voor elkander’ en ‘Ken-

195 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1832, p. 175.

196 Zie Fasseur 2003, p. 77-97.

197 Voor een welwillender oordeel over zijn verdiensten, zie Wertheim 1960.

198 Informatie over het literaire leven in Enkhuizen in deze jaren is ontleend aan Harme Bevoort (1801-1874). *Dichter van Enkhuizen*, een website onder redactie van K. Fijma (Geraadpleegd via home.hccnet.nl/k.fijma/hbevoort.html).

199 Oudkerk Pool 1832.

200 Oudkerk Pool en Meijroos 1832.

nis kweekt Vriendschap', beide opgericht in 1832, stimuleerden de leden elkaar om dichtwerken te schrijven en op besloten of openbare bijeenkomsten voor te dragen. Het departement Enkhuizen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bood een podium waar de dichters een breder publiek konden bereiken. In deze jaren ontstond ook een leesgezelschap met de cryptische naam 'Lees weinig, maar Leest veel', waarin Oudkerk Pool bestuursfuncties vervulde.²⁰¹

Na zijn vingeroefeningen in de citadelpoëzie had hij de smaak van het dichten en publiceren te pakken. In 1832 kwam *De Mensch gelukkig door het Geloof* uit, een bundel gedichten waarin hij uiting gaf aan zijn 'diep gewond gemoed' na het vroegtijdig overlijden van zijn dochtertje en zijn vrouw Alida van der Velden met wie hij in augustus 1829 was gehuwd.²⁰² In 1834 verraste hij het publiek met het treurspel *Adeka, of de Nederlanders op Banda*, een bewerking van de geschiedenis van Egeron en Adeka voor het theater.²⁰³ Een jaar later volgde *Nederland in 1572*, een kleine bundel zangen waarin een betrekkelijk uitvoerig dichtwerk over de bevrijding van Enkhuizen van de Spanjaarden, voorzien van aantekeningen met historische documentatie, het zwaartepunt vormde.²⁰⁴

Oudkerk Pool hertrouwde in september 1833 met Diewtje Geertruida van der Velden. Na opnieuw het verlies van de eerste boreling, werd het gezin van Oudkerk Pool uitgebreid met vijf kinderen.²⁰⁵ Hij ging minder publiceren, wellicht omdat hij ontmoedigd was door de aanhoudende kritiek, vooral op ambachtelijke gebreken, die zijn publicaties ten deel was gevallen.²⁰⁶ In 1841 publiceerde hij nog wel het dichtwerk *Eleonore van Castilië – Dichterlijke tafereelen uit de tijden der kruistogten*, maar het werd in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* als een talentloze mislukking afgedaan.²⁰⁷ In latere jaren publiceerde Oudkerk Pool nog slechts incidentele gelegenheidsgedichten. In het literaire leven van Enkhuizen bleef hij een belangrijke rol spelen, maar hij slaagde niet in zijn pogingen om in bredere kring naam te maken.

Treurspel voor het vaderlandsch tooneel

In het Voorberigt bij *Adeka, of de Nederlanders op Banda* verklaarde Oudkerk Pool dat de geschiedenis van Egeron en Adeka in *De Hollandsche natie* van Helmers hem had getroffen

201 Op 30 december 1842 werd tijdens een commissievergadering van het leesgezelschap een vers van H. Bevoort voorgedragen waarin de voorzitter S.P. Oudkerk Pool geluk werd gewenst met de geboorte van een zoon.

202 Oudkerk Pool 1832, p. 7. Een dichtstukje van zijn hand, getiteld 'Aan mijne gade, na de bevalling van een bij de geboorte gestorven kindje', verscheen in *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Amsterdam 1835, p. 755-756.

203 Oudkerk Pool 1834.

204 Oudkerk Pool 1835.

205 Genealogische gegevens zijn ontleend aan www.thijspostma.nl/Patriciërs.pdf, een website waarop Enkhuizer regentenfamilies tussen 1420 en 1800 in kaart zijn gebracht.

206 In *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1833, p. 319-320, werd in *De Mensch gelukkig door het Geloof* een reeks 'vlekken en vlekjes' designaleerd. In *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1836, p. 129-130, werd *Nederland in 1572* gerangschikt onder 'de zoogenaamde romantische poëzie' en Oudkerk Pool onder 'lieden van minder talent'.

207 *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1843, p. 473-478.

als een episode die 'niet ongeschikt was, om als stoffe voor een Treurspel te worden bearbeid'.²⁰⁸ De deugdzame rol van de Nederlanders op Banda zou het stuk bovendien een 'nationaal' karakter geven.²⁰⁹ Daarom sprak hij de hoop uit dat het treurspel 'als voortbrengsel van eigen grond op het vaderlandsch tooneel kan opgevoerd worden'.²¹⁰

Met deze toelichting haakte Oudkerk Pool in op het debat dat in deze jaren werd gevoerd over het beleid van de Amsterdamse Schouwburg. Theater-historicus H. Ruitenbeek signaleert dat er in het Amsterdamse cultuurbeleid in de eerste decennia na de Bataafs-Franse tijd werd aangedrongen op een 'nationaal' toneel van oorspronkelijke Nederlandse stukken.²¹¹ Het was een reactie op de vermaakcultuur die zich in de ogen van de critici van het theater dreigde meester te maken. De oude frans-classicistische treurspelen in versvorm werden verdrongen door modern burgerlijk drama in proza en melodramatische 'toneelspelen' vol verrassingen en spectaculaire taferelen. Dat dit repertoire voor het overgrote deel bestond uit vertalingen en bewerkingen van Franse en Duitse stukken, was een reden tot extra zorg. In 1820 besloot de Raad van Amsterdam de leiding van de Schouwburg in handen te leggen van een comité van vier Commissarissen dat de opdracht kreeg om in het theater over de vaderlandse zeden te waken en de goede smaak te bevorderen. Ruitenbeek constateert dat de theatercultuur in de volgende decennia een elitair karakter kreeg: het comité voerde een beleid door dat 'de schouwburg van een bolwerk van vermaak in een bolwerk van classicistische Kunst moest herscheppen'.²¹²

Oudkerk Pools *Adeka* is niet opgevoerd in de Amsterdamse Schouwburg, het podium dat hij met de publicatie van *Adeka* in Amsterdam waarschijnlijk op het oog heeft gehad.²¹³ Hij maakte daar weinig kans, alleen al omdat Wiselius, de voormalige patriotse politicus en criticus van Helmers, zich in deze jaren intensief met het theater bezig hield en als lid van het Comité van Commissarissen grote invloed op het repertoire van de Schouwburg had.²¹⁴

Zoals de dichter Adriaan Loosjes opmerkte in *Hollandsche Dichtkundige Schouwburg*, een in 1810 gepubliceerde bundel treurspelen, was het niet ongebruikelijk dat toneelspelen het theaterpodium niet haalden:

Dichtkundige voortbrengsels, die den naam van Tooneelspelen dragen, in het Nederduitsch geschreven, worden, schoon zelfs uit de pen van voortreffelijke Dichters gevloeid, maar zelden hier te Lande ten Tooneele gevoerd. [...] Zij, welke dezelve vervaardigen, mogen die dus meer beschouwen als eene soort van Dichtstukken, welke zij den vorm van Tooneelstukken geven, en als zoodanig aan het lezend publiek aanbieden, dan dat zij zich vleijen zouden, om dezelve waarde op het Tooneel beproefd te zien.²¹⁵

208 Oudkerk Pool 1834, p. VII.

209 Oudkerk Pool 1834, p. XII.

210 Oudkerk Pool 1834, p. XII.

211 Ruitenbeek 2004, p. 135.

212 Ruitenbeek 2004, p. 140.

213 In een lijst van in deze jaren opgevoerde toneelstukken wordt het niet genoemd. Zie *Lijst van opgevoerde toneelstukken (hoofdspelen) 1814-1841*, in: Ruitenbeek 2002, p. 367-394.

214 De meeste van zijn treurspelen zijn verzameld in Wiselius 1818-1821. Voor theaterkritieken, zie Wiselius 1826.

215 Loosjes 1810, p. VII.

Wellicht is Adeka, of een deel daarvan, wel voorgedragen op een bijeenkomst van het Enkhuizer Departement van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen of een van de literaire genootschappen in Enkhuizen.

Historische bronnen

Evenals bij zijn dichtwerken *Nederland in 1572* en *Eleonore van Castilië* heeft Oudkerk Pool zich beijverd om Adeka historisch te documenteren.

Zo raadpleegde hij het werk van de geschiedschrijver João de Barros over de Portugezen in Azië, waarvan het deel over Diego Lopez de Sequeira, admiraal en gouverneur van Portugees Indië, reeds in 1707 in Nederlandse vertaling was verschenen.²¹⁶ De Barros schreef over de Bandanezen dat zij 'de Leer van Mahomet' volgden en 'tot de Koophandel zeer genegen' waren. De eerste Portugees die Banda in 1521 bezocht, vertrok na gedane handel dan ook 'zeer wel tevreden zynde met het goed onthaal dat hem van het volk van 't land aangedaan was'.²¹⁷ Dit 'komt geenszins overeen met hetgeen HELMERS ons verhaalt', merkte Oudkerk Pool in het Voorberigt op.²¹⁸ Ook stelde hij vast dat de namen van de personages Adeka, Egeron en Afron 'van geene historische waarde' zijn.²¹⁹

Toch heeft de jonge literator zich door deze ontdekkingen niet laten ontmoedigen. De gebeurtenissen in een treurspel kunnen waar of verdund zijn, stelt hij, maar waar het om gaat, is dat ze voldoen aan de eis van historische waarschijnlijkheid. De gesignaleerde problemen waren oplosbaar door het verhaal van Helmers op enkele belangrijke punten aan te passen. Het treurspel speelt zich daarom niet tijdens de ontdekking van de Banda-eilanden af, maar op een onbepaald later tijdstip.²²⁰

Met de wetenschap dat de islam al voor de komst van de Portugezen op Banda was doorgedrongen, wist Oudkerk Pool niet goed raad. Hij geeft zonder verdere motiveering te kennen dat dit gegeven hem voor de bewerking van het verhaal minder geschikt toeleek. Een oplossing vond hij in het verzamelwerk *Historische beschrijving der reizen, of Nieuwe en volkome verzameling van de allerwaardigste en zeldzaamste Zee- en Land-togten [...] in Europa, Asia, Africa en Americana*.²²¹ Een paragraaf over zeden en gewoonten op de Molukken deelt mee dat de eilanden in de loop van de geschiedenis door verscheidene vreemde volkeren zijn overheerst en dat de Arabieren er tenslotte islamitische gebruiken hebben ingevoerd die zich met de oude afgoderij hebben vermengd. Oudkerk Pool concludeerde opgelucht dat het hem vrij stond om te veronderstellen dat bij het viertal van een trouwfeest oude gebruiken in stand waren gebleven. In de veronderstelling dat Helmers in de geschiedenis van Egeron en Adeka 'de in Indië algemeen heerschende

²¹⁶ De Barros 1707.

²¹⁷ De Barros 1707, p. 253, 254.

²¹⁸ Oudkerk Pool 1834, p. VIII.

²¹⁹ Oudkerk Pool 1834, p. IX.

²²⁰ Oudkerk Pool 1834, p. IX.

²²¹ Prévost 1747-1767. Het werk is een vertaling en bewerking van *Histoire générale des Voyages, ou Nouvelle Collection de toutes les Relations de Voyages par Mer et par Terre*, een encyclopedisch werk van A.F. Prévost d'Exiles, die op zijn beurt een vrijmoedig gebruik had gemaakt van de Engelse uitgave van A New General Collection of Voyages and Travels door J. Green.

godsdienst van BRAHMA'²²² voor ogen heeft gehad, heeft hij zich bij de encenering van de bruiloft – met een altaar in een heilig woud, een hogepriester en een rei van priesters – geheel door diens classicistische verbeelding laten leiden.

Overigens laat Oudkerk Pool in een dialoog tussen Egeron en Van Neck zien dat hij op het punt van godsdienstige verdraagzaamheid een minder ruimhartig standpunt innam dan waarvan Helmers in *De Hollandse natie* blijkt gaf:

- EGERON. Ja, 'k bad ook Brahma weêr, om onze schreên te leiden.
De deugd behaagt den Goôn, al dient men ze onderscheiden,
En deugd blijft altijd deugd, waar men die immer vindt,
Ligt dat zich Brahma's magt met uwen God verbindt.
- VAN NECK. Gij dwaalt, mijn goede vriend! in uw begrip der Goden;
Want Hij, dien Neêrland dient, heeft nimmer hulp van noode,
En Neêrland heeft aan Hem genoeg ten allen tijd.²²³

Oudkerk Pool moest niet alleen een oplossing vinden voor historische onwaarschijnlijkheden, maar ook de karakters en de gebeurtenissen in het verhaal herschikken omwille van de in het theater vereiste eenheid van handeling, plaats en tijd. Het treurspel speelt zich bijgevolg binnen het bestek van ongeveer een dag en nacht af. De intrige, climax, wending en ontknoping volgen in grote lijnen de versvertelling van Helmers: Egeron, Adeka en Afron vertegenwoordigen oosterse volkeren in een pastorale fase van ontwikkeling, de Portugezen zijn verantwoordelijk voor hun rampspoed en de Nederlanders zorgen voor een gelukkige wending.

De dood en het meisje

Uit de titel blijkt al dat Adeka in Oudkerk Pools treurspel de hoofdpersoon is. Hij had in deze jaren zowel zijn eerste kind als zijn eerste vrouw verloren en spiegelde in de Voorzang die aan het treurspel voorafgaat, zijn eigen lot aan dat van Adeka:

- Ja, ADEKE! ik gevoel uw smarte,
Ook uw onspoed treft mij zwaar;
Maar reeds ligter klopt mij 't harte,
't Eind der smart is spoedig daar.
Dood! gij nadert, vriend in 't lijden!
Redder! die den stervling mint,
En die, wat gij hier doet scheiden,
In 't graf toch weêr verbindt.²²⁴

Oudkerk Pool deelde het denkbeeld van Helmers dat de dood aan geliefden een hereniging in het hiernamaals in het vooruitzicht stelt. Het treurspel *Adeka* moest niet alleen

222 Oudkerk Pool 1834, p. IX.

223 Oudkerk Pool 1834, p. 48.

224 Oudkerk Pool 1834, p. XIV (XV).

vrees en medelijden opwekken, maar ook troost bieden, al was het slechts voor de geestelijke vader ervan.

Hij heeft de rampspoed van de oude Egeron afgezwakt door hem niet, zoals Helmers deed, als een blinde Oedipus met zijn dochter door de wildernis te laten dwalen. Deze ingreep, schrijft hij in het *Voorberigt*, 'scheen mij noodzakelijk, om niet te veel gebeurtenissen van te grooten omvang in tijd, in zulk een kort bestek op een te stapelen'.²²⁵ De blindheid van Egeron, en de daaruit voortvloeiende afhankelijkheid van zijn dochter, zou de aandacht afleiden van het tragische lot van Adeka.

Terwijl Helmers de toewijding van Adeka aan haar hulpeloze vader centraal stelt, richt Oudkerk Pool de aandacht van het publiek vooral op haar onvoorwaardelijke liefde voor Afron, waarvan zij ook in een waanzin-scene na zijn dood blijft getuigen. Het ligt dan ook niet voor de hand dat Adeka, zoals in het verhaal van Helmers, in een graf met haar vader te rusten wordt gelegd: in de afsluitende laatste strofe van Adeka verklaart Egeron dat hij bij het altaar in het aan Brahma gewijde woud eigenhandig een 'grafgesteente' voor Adeka en Afron zal oprichten.

Een enkele goede Portugees

In het *Voorberigt* bij het treurspel legt Oudkerk Pool uit dat hij genoodzaakt was 'de Portugees' in de geschiedenis van Egeron en Adeka een naam en gezicht te geven. Hij introduceerde twee personages met gefingeerde namen, de tirannieke vlootvoogd Torma en de ridderlijke bevelhebber Alonzo, en schiep zo nieuwe dramatische mogelijkheden:

de persoon van Alonzo, in karakter van zijne landgenooten verschillende, is er bijgevoegd, niet alleen om den wille van het geheel, maar tevens om het karakter der Portugeezen niet al te zwart af te schilderen; onder vele slechten wordt toch welligt één goede gevonden.²²⁶

In het eerste bedrijf van Adeka slaat het scheepsvolk op eigen gezag, buiten het medeweten van Torma en Alonzo, aan het moorden. Oudkerk Pool verklaart in het *Voorberigt* dat hij op dit punt van de vertelling van Helmers is afgeweken omwille van de geloofwaardigheid: 'Van de eerste vredebreuk heb ik de opperhoofden geene deelgenooten gemaakt, om de ligtgeloovigheid der Bandaneezen niet al te groot te doen voorkomen.'²²⁷

Het tweede bedrijf speelt zich af in een 'eenzaam oord aan het strand'. De bevelhebber Alonzo blikte in een monoloog terug op de strijd die het 'lichtzinnig' scheepsvolk is aangegaan met de door Afron aangevoerde Bandanezen. Het stemt hem wanhopig dat het onberaden geweld van het scheepsvolk hem de kans heeft ontnomen om Adeka in een eervolle open strijd met Afron voor zich te winnen. Als Torma in het tweede bedrijf te kennen geeft dat hij tijdens de huwelijksplechtigheid van Afron en Adeka een aanslag wil plegen, weigert hij aan een aanslag mee te werken. Torma geeft hem bedenktijd, maar houdt hem voor dat hij de kans om Adeka tot de zijne te maken verspeelt als hij

225 Oudkerk Pool 1834, p. XI.

226 Oudkerk Pool 1834, p. X-XI.

227 Oudkerk Pool 1834, p. XI.

medewerking blijft weigeren. Terwijl Torma met het scheepsvolk voorbereidingen treft, is Alonzo ten prooi aan vertwijfeling. Hij staat voor een onmogelijke keuze tussen zijn plicht Torma te gehoorzamen en de hoop Adeka van zijn liefde te kunnen overtuigen. In een smartelijke monoloog komt hij tot de conclusie dat medewerking aan een aanslag hem bij Adeka slechts gehaat kan maken.

Het personage van Alonzo nuanceert het conventionele vijandbeeld. Het laat zien dat deugdzzaamheid en ridderlijke edelmoedigheid niet voorbehouden zijn aan de Nederlanders en de oosterse volkeren, maar een universeel karakter hebben en dus ook in het kamp van de vijand voorkomen. In dramatisch opzicht is Alonzo tevens het interessantste personage, want hij is de enige die in het treurspel wordt geconfronteerd met innerlijke conflicten. De strijd tussen zijn eergevoel, zijn vaderlandse plicht en zijn hartstochtelijke liefde voor de prinses van Banda draagt bij aan de dramatische spanning van het treurspel.

Het oud Hollandsche karakter

Oudkerk Pool wilde een stuk met 'nationaal karakter' schrijven. Evenals Helmers schiep hij een tegenstelling tussen 'het trouwelooze karakter der Portugeezen, alles veel hebbende om hunnen goud dorst te stillen, en het oud Hollandsche karakter, dat geen geweld gedoogde, waar vriendschap konde gesloten worden, geen verraad konde dulden jegens hen, die zich trouw betoonden'.²²⁸

De voorvaderlijke deugdzzaamheid wordt verpersoonlijkt door Van Neck.²²⁹ Als hij van Egeron hoort over de rampspoed die Adeka heeft getroffen, geeft hij, volgens Oudkerk Pools toneelaanwijzing, 'teekenen van diepe verontwaardiging' en doet hij zonder aarzeling een beroep op zijn metgezellen om met hem ten strijde te trekken:

VAN NECK. Zij zal gewroken wezen!
 Bij Neêrlands God! ik zweer 't, de wraak zij in Zijn hand;
 En voor een goede zaak strijdt Hij met Nederland. [...]
 EGERON. Mijn vrienden! welk een taal, gij doet mij weder hopen.
 Waarmeê koop ik die gunst?
 VAN NECK. Die gunst is niet te koopen.
 Het is het volkren regt, dat ons dien pligt gebiedt,
 En Neêrland schenkt zijn hulp, maar het verkoopt die niet.²³⁰

Nadat de Portugeezen zijn verslagen, vraagt Van Neck Egeron om de troon weer te bestijgen, maar deze wijst het aanbod af en doet een beroep op Van Neck en de vorst van Nederland. Anders dan in het verhaal van Helmers stemt Van Neck hierin niet toe en vraagt hij Egeron om zich te bedenken. Deze reageert als een verlicht despoot:

²²⁸ Oudkerk Pool 1834, p. X.

²²⁹ In het Voorberigt motiveert Oudkerk Pool zijn beslissing om het historisch personage van Van Neck in het treurspel te handhaven met de nogal onbestemde mededeling dat met hem 'inderdaad zoo iets schijnt gebeurd te zijn'. Zie Oudkerk Pool 1834, p. IX-X.

²³⁰ Oudkerk Pool 1834, p. 42-43.

- EGERON. Tot één beding alleen kan mij uw wensch bekoren;
Mijn troon zal na mijn dood aan Neêrland toebehooren,
En aan zijn wijs bestuur zal dan mijn erfregt gaan.
Tot dit beding alleen, neem ik den scepter aan.
(Het volk geeft teekenen van goedkeuring.)
- tot het volk. Gij allen, hoort mijn taal, het is mijn laatste bede.
Gij, die uw' vorst verkiest, stemt allen met hem mede,
Doe allen dan mijn' wensch ook door uw keus gestand;
Doch ieder kieze vrij.
- HET VOLK. Den vorst en Nederland.²³¹

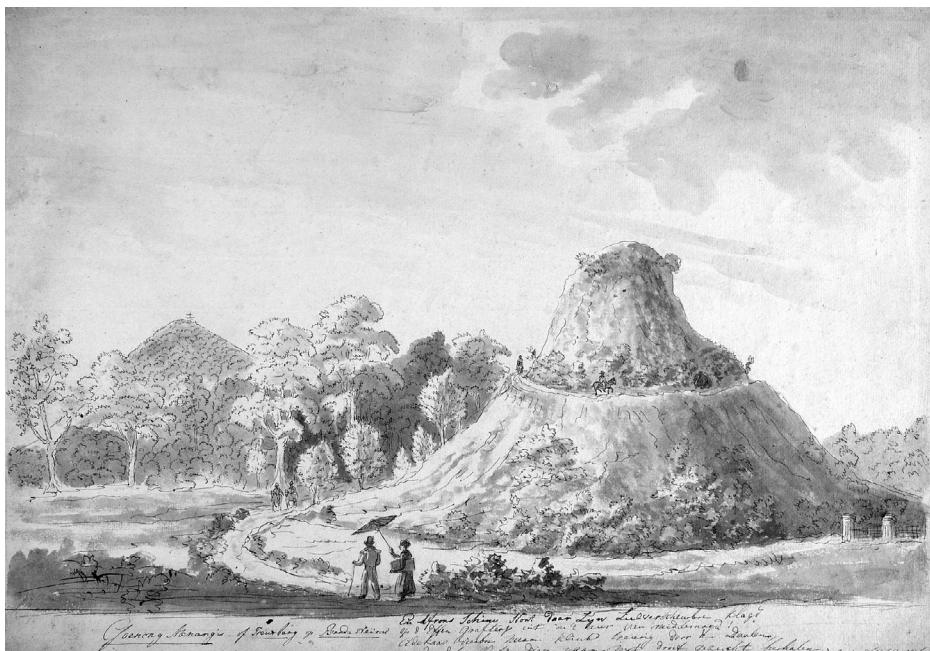
In het theatrale betoog van Oudkerk Pool is het Nederlands gezag over een oosters volk pas legitiem is als het berust op een door het volk verklaarde vrije keuze.

Pleidooien voor een beschavingsmissie

Voor hun letterkundige bijdragen aan het publieke debat over het koloniaal beleid kozen Roorda van Eysinga en Oudkerk Pool de vorm van een dichtwerk in zangen en een treurspel in verzen. Beiden koesterden grote waardering voor Helmers die in brede kring nog werd bewonderd vanwege zijn dichtelijke bijdrage aan de natievorming. Deze waardering kreeg in de jaren na de Belgische revolutie nieuw voedsel vanwege het nationalistische pathos dat in de noordelijke Nederlanden oplaaide en de pennen in beweging bracht. De nationalistische sentimenten drukten een stempel op het dichtelijk betoog van *Nederlands roem in Oost-Indië* en het theatrale betoog van *Adeka*. Zowel Roorda van Eysinga als Oudkerk Pool dragen het denkbeeld uit dat de deugdzaamheid van de Hollandse natie boven elke twijfel is verheven en dat de door hen gekoesterde Verlichtingsidealen borg staan voor zegenrijk koloniaal bestuur.

Van de godsdienstige tolerantie van Helmers, die zich door de kosmopolitische idealen van de vrijmetselarij liet inspireren, namen Roorda van Eysinga en Oudkerk Pool afstand. Voor hen is er geen hogere waarheid dan die van de christelijke godsdienst. Oudkerk Pool gaat echter niet zo ver als Roorda van Eysinga, die betoogt dat Nederland geroepen is om het christendom in Nederlands-Indië uit te dragen. Dit verschil hangt samen met hun beeld van de inheemse samenleving. Oudkerk Pools *Adeka* volgt Helmers in zijn kenschets van Banda als een arcadische samenleving en deelt zijn geloof in de edele menselijke natuur van de Bandanezen. Roorda van Eysinga's *Nederlands roem in Oost-Indië* daarentegen schetst een uitgesproken negatief beeld van Oost-Indië, als een door bijgeloof, onbeheerste zinnelijkheid en despotie beheerste samenleving. Een koloniaal beleid dat welvaart en welzijn van de bevolking voorop wil stellen, ontkomt daarom volgens hem niet aan een op het christendom gefundeerde beschavingsmissie.

²³¹ Oudkerk Pool 1834, p. 60.

Afb. 5 Maurits Ver Huell, Goenong Menangis of Treurberg op Banda Neira. In het bijschrift het citaat uit Helmers, *De Hollandsche natie*.

2.6 Adeka op Banda²³²

De geschiedenis van Egeron en Adeka oogstte in Nederland en in Nederlands-Indië op den duur meer ironie en sarcasme dan vertedering en bewondering. Zo publiceerde Willem Leonard Ritter in 1843 een luimig gedicht in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* waarin hij dertig strofen lang de draak stak met de dichterlijke voorstellingen en verwachtingen van Java waarmee nieuwkomers uit Nederland in Batavia van boord kwamen:

Dáár woont nog de onschuld, rein en zedig,
 Dáár praalt natuur in eigen dos;
 Dáár weiden maagden, stil en zedig,
 De kudden in de luwt' van 't bosch;
 Daar zien we Adeka's, bij 't verpoozen
 Van 't bloem-gieten, lieflijk blozen,
 Zich spiegelen in het helder nat,
 Dat murmlend, kabbelt over keijen,
 De maagden noodt tot spelemeijen,
 En dartlend haar den voet bespat.²³³

²³² Deze paragraaf vormde de basis voor een artikel in *Indische Letteren*. Zie Straver 2016.

²³³ *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 5 (1843), I, p. 525.

Het personage van Adeka werd het prototype van een zinnelijke, maar onschuldige inlandse schone.²³⁴

Op de Banda-eilanden zelf ging het verhaal van Helmers intussen een eigen leven leiden, zowel onder de Europeanen en Indo-Europeanen als binnen de inheemse samenleving. We staan in deze paragraaf stil bij de sporen die het er heeft nagelaten.

Plaatsen van herinnering

Op 27 maart 1817 liet het lineschip *Admiraal Evertsen* onder commando van kapitein-luitenant-ter-zee Q.M.R. Ver Huell het anker vallen voor Banda Neira. Ver Huell had de opdracht om het bestuur over de residentie Banda en onderhorigheden over te nemen van de Engelsen die er gedurende de inlijving van Nederland in het Franse keizerrijk aan het bewind waren geweest. Nadat de overdrachtsceremonie op 2 april had plaatsgevonden, nam hij tot 30 april de tijd om de eilanden Gunung Api, Banda Besar en Banda Neira te verkennen.

Op Banda Neira bezocht hij samen met tweede luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft het op een heuvel gebouwde fort Belgica en de daarachter gelegen Gunung Menangis.²³⁵ In zijn twintig jaar nadien gepubliceerde *Herinneringen van eene reis naar de Oost-Indiën* legde hij een verband tussen deze lokatie en het verhaal van Helmers:

Aan den voet van dezen heuvel is het Kerkhof, en daar achter de Goenong Menangis, dat, letterlijk overgezet, den Huil- of Treurberg beteekent. Op de helft is dezelve van eenen breeden omgang voorzien; en tegen de oostzijde bevindt zich de ingang van de spelonk. [...] Het sprookje gaat hier op de eilanden rond, onder de bijgeloovige Indianen, dat men ter middernacht, omtrent dezen heuvel, een akelig gehuil en gekerm verneemt, waarvan derzelver naam ontleend is. Zoude de Zanger der 'Hollandsche Natie', de groote HELMERS, deze bijzonderheid geweten hebben, wanneer hij het veroveren van deze eilanden op de Portugezen bezingt, en het ongelukkig lot van de Koningen dezer volkeren beschrijvende, dus vervolgt?

En Afrons schim stort daar zijn zielverscheurbre klagt,
Op de effen grafterp uit, in 't uur van middernacht.
Adekaas dierbre naam klinkt treurig door de dalen,
En de echo blijft dien naam met droef gezucht herhalen.²³⁶

Ver Huell heeft waarschijnlijk al tijdens deze excursie over zijn literaire associaties van gedachten gewisseld met zijn metgezel 't Hooft, die in zijn journaal eveneens notitie

234 In 1837 bracht F. Douchez twee 'nastukjes voor het Nederduitsch tooneel' uit, waaronder *De Oostindische zeeroover Kompaan en zijn buurman Quick – Iets uit het vrijbuitersleven van het begin der 17e eeuw, in 3 tafereelen* (Douchez 1837, II, p. 1-37). Adeka is in dit toneelspel de naam van de jeugdige Javaanse slavin van Kompaan.

235 Gunung: berg, heuvel; menangis: wenen, huilen. De heuvel is slechts 55 meter hoog, maar vrij steil.

236 Ver Huell 1835, p. 111-112. Ver Huell citeert *De Hollandsche natie* IV, r. 411-414. Hij maakte van de Gunung Menangis een tekening in gewassen inkt (Gelders Archief 0490-60, f. 144) en een aquarel voor zijn *Schilderachtige Ophelderingen der Herinneringen van eene Reis naar de Oost-Indiën* (Maritiem Museum Rotterdam, inv. nr. P 2161-35).

maakte van ‘den Huilberg, waar over Helmers in de Hollandsche Natie veel heeft geschreeven’,²³⁷

In juli 1852 maakte Eduard Douwes Dekker, sinds vier maanden benoemd tot assistent-resident op Ambon, een korte tussenstop op Banda. De latere Multatuli was op weg naar Batavia, waar gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist hem vanwege gezondheidsklachten twee jaar verlof in Nederland zou verlenen. In een artikel in de *Amsterdamsche Courant* van 10 december 1859, naar aanleiding van berichten over oproerigheid op Java en Banda, betoogde hij dat er van oproerigheid onder Bandanezen geen sprake was, en overigens ook niet kon zijn omdat de oorspronkelijke bevolking was uitgeroeid:

Helaas, er zijn geen Bandanezen! De Bandanees is een mythe als Hengist, een overlevering als Deukalion. Nog wordt Adeka's graf, het is waar, er is een bijzonder gesuis in de nabijheid van dat graf, den reiziger aangewezen. De wind suist door de getande heuvelen en speelt weemoedige toonen op zijn aeoolsharp, de sentimentalist reciteert er de sesquipedalische verzen van Helmers ... Maar Adeka's landgenooten zoekt hij te vergeefs!²³⁸

Kennelijk had hij op of nabij de Gunung Menangis een aan Adeka toegeschreven graf bezocht. Dat graf behoorde omstreeks het midden van de negentiende eeuw tot de trekpleisters van Banda Neira. De predikant S.A. Buddingh, door koning Willem III belast met een ‘algemene inspektie over de Protestantsche kerk en het schoolwezen in Nederlands Indië’, bezocht het eiland in november 1853. ‘Gelijk zich denken laat, bragt ik een bezoek aan het traditionele “Graf van ADÉKA”,’ noteerde hij in zijn reisverslag:

Bij de batterij *Hersteller* vond ik, op aanwijzing van mijn' Bandaschen gids, de plek, waar het stoffelijk overschot der schoone, door Helmers in zijne “Hollandsche Natie” vereeuwigde ADÉKA rusten moest. De plek was goed schoongehouden en scheen pas aangeveegd te zijn. De overblijfselen van een aan haar gewijd klein eenvoudig tempeltje (thans slechts een dak of kap van *atap* of *nipa* op houten stijlen rustende,) staan boven het graf, hetwelk zich op een' heuvel bevindt, die nog ter harer gedachtenis *Goenong-menangies* (tranenberg, ween-berg of treur-berg) heet. Hier zou EGÉRON's dochter, de bruid van AFRON, Timor's oppervorst, geweest en geleden hebben, en eindelijk begraven zijn. Omtrent dit laatste punt echter is men het te Banda niet eens, en beweert men, dat de ware plaats, waar ze begraven is, juist niet op de *Goenong-menangies*, bij den heuvel *Toedjoes*, maar elders (waar dan?) moet gezocht worden.²³⁹

Buddinghs twijfel werd gevoed door een in zijn reisverslag opgenomen ‘nota’ met wettenswaardigheden over Banda van P.L. de Gaay Fortman, die er van 1844 tot 1851 predi-

237 Het verslag van de excursie is opgenomen als naschrift bij *Beschrijving van eene togt naar den top des brandende bergs van Banda*, een verhalend verslag tussen de aantekeningen onder woensdag 30 april en donderdag 1 mei 1817. In: *Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902, 1816-12-01: Journaal door 2^e luitenant-ter-zee H.P.N. 't Hooft gehouden aan boord van het linienschip de Admiraal Evertsen, 1 december 1816-21 april 1819.*

238 Multatuli 1960, p. 162. Hengist en Deukalion zijn bekend als helden uit de Angelsaksische en Griekse verhalenwereld. *Vigna sesquipedalis* of kouseband is een bonensoort met uitzonderlijk lange peulen. Het adjectief duidt buitengewone langdradigheid bij sprekers of schrijvers aan.

239 Buddingh, dl. 2, 1860, p. 302-303. *Toedjoes* of *Gunung Toedjoe* (Zevenbergen) is een lage kraterrand met verschillende toppen. Zevenbergen en *Hersteller* waren de namen van twee notenperken tussen het zuidelijk en noordelijk deel van Banda Neira.

kant was geweest. Deze had zich ingespannen om geschiedkundig feit, fabel en fictie in de historische overlevering op Banda van elkaar te onderscheiden, maar hij had moeten constateren dat dit ondoenlijk was. Het verleden was bij gebrek aan betrouwbare historische documenten of overlevering in nevelen gehuld gebleven. Over Helmers' personage Adeka schreef hij:

Omtrent ADÉKA heb ik berigten ingewonnen, die mij zeer onvoldaan laten. Men wijst drie vorstelijke graven aan. En één van die zou haar jongste rustplaats zijn. Ik wenschte wel, nog iets van die ADÉKA te kunnen gewaar worden. Maar ik geloof niet, dat men mij genoegzame inlichting ten dezen opzigte zal weten te geven.²⁴⁰

Doordat de Gunung Menangis en een aan Adeka toegeschreven graf aan bezoekers als bezienswaardige plaatsen van herinnering werden gepresenteerd, kreeg het verhaal van Helmers op Banda Neira blijvende algemene bekendheid.

De arts H. Breitenstein was in 1910 en 1911 werkzaam op Banda en deed in het blad *De aarde en haar volken* verslag van het bezoek dat hij had gebracht aan het 'graf van Adeka' en aan de Gunung Menangis. Hij liet zich vergezellen door ene Noach, volgens hem 'de oudste bewoner van Banda':

Op een zondag wandelde ik met den controleur en zijne dochter begeleid door Noach om 6 uur 's morgens [...] naar het graf van Adeka. Nauwelijks hadden wij ongeveer 100 Meter den berg beklommen of wij stonden voor eenen aardhoop van ± 1 Meter hoogte; deze kleine heuvel droeg teekenen, dat hij door menschenhanden gemaakt was en aan de noordzijde zagen wij bepaald eenen muur van steen; rondom muskaat- en kanariboomen, welke een mooi groen gewelf over den heuvel vormden. Jammer genoeg hadden wij noch spade noch schop meegenomen, zoodat het moeilijk was, dezen aardheuvel te onderzoeken.

Hierop voerde ons Noach nog meer naar het noordwesten; de weg werd hoe langer hoe steiler; eindelijk bereikten wij den ingang van de grot, waarin volgens Noach Adeka maandenlang den dood van haren echtgenoot betreurd had. Deze ingang was echter zoo klein – mischien niet wijder dan 50 cm. in middellijn – dat zelfs de ondernemingslustige controleur geen zin had, er in te kruipen om de grot van binnen te onderzoeken. Trouwens wij hadden ook geen flambouwen en geen ladder bij ons, en namen er genoegen mee, het graf van Adeka te hebben gezien, waarna wij naar huis terugkeerden.²⁴¹

Hoewel Breitenstein de oude Noach welwillend 'een goede en vertrouwbare gids' noemde, tekende hij met zelfverzekerde arrogantie toch aan hoe gebrekkig diens kennis van de geschiedenis van Banda was:

Ik moest lachen, toen hij mededeelde, dat de vorstin Adeka onder het bestuur der Engelschen geleefd zou hebben, terwijl feitelijk in 't jaar 1599 de Hollandsche veroveraars de moord van haren echtgenoot op de Portugeezen gewroken hebben.²⁴²

240 Buddingh, dl. 2, 1860, p. 315.

241 Breitenstein 1916, p. 79-80.

242 Breitenstein 1916, p. 79.

Twee jaar later verscheen in het blad *Eigen Haard* een artikel, getiteld *Prinses Adeka – Een Bandasche Legende*, waarin de plaatsen van herinnering eveneens worden beschreven.²⁴³ De auteur, die slechts met zijn initialen D.N. heeft ondertekend, lijkt meer met Banda en de Bandanezen bekend te zijn geweest dan de eerste de beste passerende bezoeker. Hij verschaftte enige nadere informatie over de grot en het graf:

't Is een gegraven gang ter lengte van $\pm$ 20 M., eindigend in 'n vierkante ruimte met nissen, waarin vermoedelijk eens een bank bevestigd was. De Goenoeng Menangis (= Berg des Geuens) draagt dien naam, omdat de inlanders er 's nachts het geween van Adeka meenden te hooren. Op geringen afstand naar 't N.-Westen op 't notenpark Zevenbergen en Hersteller ligt 't graf van Adeka; een klein heuveltje met 'n djatiboom. In den Engelschen tijd moet hier een bord gestaan hebben met opschrift. Tot voor korten tijd gingen de inlanders hier offeren. Tegenwoordig wordt meer geofferd bij het graf op den top van den Goenoeng Menangis, dat ook wel eens voor Adeka's graf wordt gehouden.²⁴⁴

Bovendien maakte hij melding van een aan Egeron toegeschreven koningsgraf:

Het graf van koning Egeron ligt aan de Noordhelling van den Papenberg, een $\pm$ 250 meter hoogen heuvel op 't eiland Neira. Het heeft een lengte van $\pm$ 7 meter en den vorm van een knots, in Polynesië eertijds het teeken van macht, zoals de scepter in Europa; geregeld worden hier nog offers gebracht.²⁴⁵

Het artikel was geïllustreerd met enkele tekeningen waarop ook de grot van Adeka en het graf van Egeron staan afgebeeld.

Valentijn maakte in *Oud en Nieuw Oost-Indië* in zijn beschrijving van de Papenberg melding van 'veel Moorsche graven, en grafstenen aan 't hoofd- en voeteneinde der zelve, zynde nog de eenige aloude overblyfzels en bewyzen, dat hier Mohammedaanen gehuisvest hebben'.²⁴⁶ De Nederlandse benaming 'Papenberg' geeft aan dat een of meer van deze graven reeds toen werden toegeschreven aan 'Moorse papen', *maulana* of vrome geleerden die vereerd werden omdat zij de islam op Banda hebben verbreid.²⁴⁷ Het afgebeelde koningsgraf is echter geen traditioneel islamitisch graf met grafstenen aan het hoofd- en voeteneinde. Omdat onder aan de noordhelling van de Papenberg de zeer oude nederzetting Lautaka heeft gelegen, bevonden zich hier wellicht pre-islamitische graven. De bewering dat het in *Eigen Haard* afgebeelde graf in de 'volksoverlevering' vanouds bekend stond als het koningsgraf van Egeron, berust op onbevestigde en oncontroleerbare beweringen van onbekende informanten.

243 D.N. 1918. *Eigen Haard* informeerde het belangstellende publiek in Nederland met regelmaat over bijzondere onderwerpen uit de taal-, land en volkenkunde van de Nederlandse koloniën. De redactie tekende aan dat zij het stuk uit Indië had ontvangen en dat het vergezeld ging van enkele onverwacht talentvolle tekeningen van 'den Bandanees H.W. d'Auzon'.

244 D.N. 1918, p. 562.

245 D.N. 1918, p. 562.

246 Valentijn 1726, Bd. IIIB, *Naaukeurige verhandeling van Banda*, p. 3.

247 Dergelijke keramat of heilige graven blijven in ere als bedevaartplaatsen. Tegenwoordig houdt men op de top van de Papenberg nog een graf in ere dat volgens de *tuan tanah* (landheer) van het aangrenzende dorp Mangko Batu wordt toegeschreven aan de *maulana* Ibrahim Abdurrahman.

De status van het graf van Adeka als bezienswaardigheid werd in 1928 vereeuwigd in de documentatie *De Nederlandsche oudheden in de Molukken* van V.I. van de Wall: het boek bevatte een 'Schetskaartje van de voornaamste Nederlandsche Oudheden in Banda', met op het eiland Banda Neira de lokaties van de grafnaald van Jacob de Zwart, de forten Nassau en Belgica, een drietal kustbatterijen en, *bien etonné de se trouver ensemble*, het 'Graf van Adeka'.²⁴⁸

Economisch en cultureel elan

In de tweede helft van de negentiende eeuw vonden op Banda ingrijpende maatschappelijke veranderingen plaats.²⁴⁹ De slavernij werd afgeschaft in 1860 en daardoor waren de plantagehouders of perkeniers genoodzaakt om arbeidsmigranten van omringende eilanden of Javaanse contractarbeiders in te huren. Toen enkele perkeniers om opheffing van het nog steeds gehandhaafde monopolie op de handel in nootmuskaat en foelie verzochten, verleende koning Willem III hiertoe machtiging in 1864. Het kostte enkele jaren om de weg naar de vrije markt te vinden, maar omstreeks 1870 brak er een tijd aan van ongekennde economische opbloei. De jaarlijkse nootmuskaatproductie verviervoudigde in korte tijd doordat de perkeniers de opbrengsten van de bestaande perken opvoerden en er ook toe overgingen om nieuwe arealen te exploiteren. Gedurende een periode van vijftien jaar stegen de inkomsten van de nootmuskaat en foelie tot voor Banda exorbitante hoogten.

De vooruitgang bracht nieuw economisch elan. Voor het vrij verkeer van mensen en goederen waren infrastructurele voorzieningen noodzakelijk die in dit deel van Nederlands-Indië nagenoeg ontbraken. Op Banda Neira werden de havenhoofden en havenloodsen vernieuwd, aanlegplaatsen op de andere eilanden werden verbeterd en er kwam een prauwenveer om het laden en lossen van schepen te vergemakkelijken.²⁵⁰

Bijzonder ambitieus was de Bandanees P.C.L. Hartog, een in 1864 gepensioneerd ambtenaar die zich ontplooiëde als perkenier, handelaar en eigenaar van de Stoomvaartrederij Banda.²⁵¹ Deze rederij liet in Glasgow een stoomschip bouwen en bracht het in de vaart om de regio op te nemen in een netwerk van stoomvaartlijnen. Hartog noemde dit vlaggeschip van Banda's opbloei de 'Egeron'. Hij maakte in 1875 en 1876 met het schip een drietal reizen in de Zuidoost-Molukken, de Zuidwest-Molukken en langs de kusten van Nieuw-Guinea om mogelijke vaarroutes en aanlegplaatsen te verkennen en de mogelijkheden van een geregelde import en export op deze eilanden te verkennen.²⁵² Op zijn verkenningstochten ontdekte hij in de Tanimbar-archipel tussen

248 Van de Wall 1928, Kaart 1. Het graf staat wel aangetekend op de schetskaart, maar wordt niet beschreven in het betreffende hoofdstuk.

249 De periode tussen 1854 en 1904 is beschreven in Van den Berg 1995.

250 Van der Linden 1873, p. 60. Hierover ook Vissering 1874.

251 Persoonsgegevens zijn ontleend aan Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902, Register.

252 Zie 'De drie reizen met het stoomschip de "Egeron" in de oostelijke delen van den Ind. Archipel' 1877. Het initiatief resulteerde in 1877 in een contract met het gouvernement om gedurende een proefperiode van twee jaar vanuit Buton en Lombok driemaandelijks handelsreizen langs de eilanden rond en in de Bandazee te maken. Na afloop van dit experiment werd het schip in 1879 overgenomen door de

de eilanden Selaru en Jamdena een voor stoomschepen bruikbare doorvaart en ter herinnering hieraan werd deze zeestraat op de kaart gezet als Straat Egeron.²⁵³ De stoomvaartrederij Banda beschikte in deze periode ook over een 'vlug loopend stoomscheepje van zeer klein charter' dat de naam 'Adeka' droeg.²⁵⁴

Dank zij de onverwachte voorspoed verbeterde de levensstandaard van de Bandanezen en ontwikkelden de bovenlagen van de bevolking een meer luxueuze levensstijl. De meeste perkeniers vestigden zich in het plaatsje Banda Neira en lieten het dagelijks beheer van de plantages aan ondergeschikten over. De publicist J. van den Berg stelt in *Het verloren volk* dat, 'behoudens wat uitspattingen in de privé-sector, de nieuwe rijkdom toch voornamelijk is besteed aan de infrastructuur van Banda zelf, kortom aan woningen, wegen en gebouwen'.²⁵⁵ Dit nieuwe Banda Neira werd wel het tropisch Pompeji genoemd. Het had deze benaming te danken aan zijn ligging aan de voet van een werkende vulkaan, maar ook aan de luchtige mediterrane bouwstijl waarbij galerijpilaren het aanzien van classicistische zuilen kregen. De nieuwe rijken schiepen een arcadisch Banda dat als decor voor de classicistisch geïnspireerde tragedie van Egeron en Adeka had kunnen dienen.

De advocaat H.O. van der Linden²⁵⁶ schetste het sociale en culturele leven op Banda in deze jaren in zijn boekje *Banda en zijne bewoners* (1873) als bijzonder geanimeerd. De ene dag maakt men een uitstapje naar Banda Besar, aan de overzijde van de baai, de andere dag

biedt het tooneelgezelschap van liefhebbers eene verpozing aan, is er een muziekpartijtje georganiseerd, valt er eene bruiloft onder de Europeesche, Chineesche of inlandsche vrienden te vieren, doet de schutterijmuziek zich hooren, ofwel verschaft de predikant met eene voorlezing den inwoners eenige aangename uren. Aldus spoedt het leven op Banda voor de aristocratie zich voort.²⁵⁷

In 1927 memoreerde de gezaghebber van Banda, W.Ch. ten Cate, dat het verenigingsleven destijds opbloede met

Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij om te worden ingeschakeld in de pakketvaart tussen de grote havenplaatsen op Java en de buitenposten op andere eilanden. Enkele jaren later werd het schip verkocht aan een Chinese rederij, herdoopt tot *Hok Canton* en ingezet voor de pakketvaart in de Straat Malaka.

253 Veth 1879. De naam werd ingetekend op de kaart Zuid Molukken in *Atlas van Tropisch Nederland*, KNAG 1938, blad 28. De naam *Selat Egeron* (Straat Egeron) is tot op de dag van vandaag in gebruik.

254 Bronnen betreffende de Midden-Molukken 1796-1902, 1879-12-05: *Verslag van controleur van Hila (Stormer) van zijn reis naar Dawaloor en enige andere Zuidwester Eilanden, gedaan in de maanden oktober en november 1879*. Blijkens dit stuk werd het scheepje op dat moment, evenals de 'Egeron', te koop aangeboden. De kiel werd in november 1875 gelegd op de scheepswerf van N. den Ouden te Banda Neira, de tewaterlating vond in februari of maart 1876 plaats. Zie *Java Bode* 26 nov. 1875, p. 3; *Bataviaasch Handelsblad* 28 feb. 1876, p. 23.

255 Van den Berg 1995, p. 63.

256 Herman Otto van der Linden van Snelrewaard was advocaat en procureur te Batavia. Hij schreef in 1872 statuten voor de N.V. 'Banda's stoomvaartdienst en prauwenveer, gevestigd te Neira'. Daarnaast deed hij voorstellen om op Banda een gemeentebestuur te organiseren, een spaarbank op te zetten en een bibliotheek van wetenschappelijke werken in te richten. Volgens een uitgebreid betoog in het *Bataviaasch Handelsblad* van 12 jan. 1876 maakte hij de door hem gewekte verwachtingen slechts zeer ten dele waar.

257 Van der Linden 1873, p. 39.

twee bloeiende sociëteiten ('de Gezelligheid' voor Bandaneezen en de 'Harmonie' voor de trekkers [...]), met twee leesgezelschappen, welke ook in het heden nog bestaan, waarin tal van tydsschriften, een liefhebberij-tooneelgezelschap, een vry goed inlandsch muziekkorps, waarvan nu nog een gedeelte over is, een vereeniging voor schietoefeningen, zelfs een spaar-bank.²⁵⁸

Het genoemde liefhebberij-toneelgezelschap was genoemd naar de door Helmers tot leven gewekte Bandanese prinses. De Rederijkerskamer 'Adeka' werd opgericht op 25 juli 1867 en streefde naar 'onderlinge ontwikkeling op letterkundig gebied'.²⁵⁹ Het bleek een levenskrachtig initiatief. Het Bataviaasch Handelsblad meldde in 1873 dat de vereniging haar zesde verjaardag vierde met de succesrijke opvoering van *De schuldbekentenis of De brievenstasch van Kapt. Winsum* en het kluchtig nastuk *Onder de pantoffel of Eene les voor gehuwde mannen*. In de pauze verraste de Schutterij het publiek met enkele stukken van 'de beste komponisten van onzen tijd', uitgevoerd met 'eene juistheid [...] welke men in dien korten tijd van een muziekkorps, geheel uit Inlanders bestaande, niet zoude verwacht hebben'.²⁶⁰

In 1877 verzocht het bestuur de gouverneur-generaal te Batavia om goedkeuring van het reglement en erkenning van de rederijkerskamer als rechtspersoon. De positieve beschikking en het reglement werden afgedrukt in de *Javasche Courant*.²⁶¹ De vereniging had toen al de beschikking over een toneelzaal in wat het 'Adeka-gebouw', de 'Adeka-schouwburg' of de 'sociëteit Adeka' werd genoemd.²⁶² Bij gelegenheid werd deze afgestaan voor concerten, danspartijen en andere feestelijke evenementen.

Het reglement regelde de rechten en verplichtingen van de werkende leden, toeschouwende leden en donateurs, de mogelijkheid om gastrollen aan buitenstaanders aan te bieden en dames mee te nemen naar de 'groote repetitiën'. Het bestuur, bestaande uit een president, vice-president, toneelmeester, garderobemeester en secretaris-thesaurier, diende maandelijks bijeen te komen om 'de op te voeren stukken vast te stellen, rollen te verdeelen en de verdere belangen der vereeniging te bespreken'. Het bestuur was bevoegd om in overleg met de werkende leden een honorair lidmaatschap aan te bieden aan leden met bijzondere verdiensten. Zo kreeg de Soerabaijasche Courant in 1885 bericht uit Banda dat

de ingenieur Mondriaan de tooneelzaal der vereeniging Adeka daar ter plaatse met twee aquarellen heeft versierd, ter grootte van 5 x 2 meter. Hij heeft zijn motieven genomen uit *De Hollandse Natie* van Helmers, waarin het drama van den blinden Koning Egeron, Prins Afron en Adeka wordt bezongen. De heer Mondriaan is als blijk van waardeering van zijn arbeid benoemd tot eerlid van genoemde vereeniging.²⁶³

258 Ten Cate 1927, p. 26-27. Ten Cate schreef het stuk ter gelegenheid van een bezoek aan Banda van gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff.

259 *Javasche Courant*. Officieel nieuwsblad, vrijdag 7 september 1877, no. 72, p. 1.

260 *Bataviaasch Handelsblad*, 23 september 1873, p. 3.

261 *Javasche Courant*. Officieel nieuwsblad, vrijdag 7 september 1877, no. 72, p. 1-2. De beschikking werd als No. 170 tevens gepubliceerd in *Staatsblad van Nederlandsch-Indië over het jaar 1877*. Batavia: Landsdrukkerij, 1878.

262 De bouw zou rond 1875 zijn begonnen. Zie Van den Berg 1995, p. 64.

263 Mededeling in *De Locomotief* 11 februari 1885, p. 5. Ingenieur Frederik Willem Mondriaan (1839-1889) was een volle neef van Pieter Cornelis Mondriaan, de vader van de bekende schilder Piet Mondriaan.

De vereniging en de schouwburg lijken rond de eeuwwisseling van het toneel te zijn verdwenen. Van den Berg stelt dat het gebouw waarschijnlijk bij een aardbeving is beschadigd en vervolgens afgebroken.²⁶⁴

Cultus van een gedroomd verleden

In de laatste decennia van de negentiende eeuw probeerde de maatschappelijke bovenlaag van perkeniersfamilies en gouvernementsambtenaren vat op de toekomst te krijgen door een nieuwe sociale en culturele identiteit voor de Bandanese samenleving af te bakenen. Daarbij gaven zij de personages van Egeron en Adeka een prominente rol als boegbeelden van maatschappelijke ontwikkeling en vooruitgang. De bescheiden cultus rond Egeron en Adeka is te beschouwen als een Bandanese verschijningsvorm van het regionalisme dat na het midden van de negentiende eeuw opbloeiende onder de relatief hoog opgeleide christelijke bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië. In buitengewesten zoals de Minahasa, Ambon en Banda ging men ertoe over een besef van regionale identiteit te cultiveren, op basis van een breed gedragen beeld van eigen geschiedenis en cultuur. Een zeker superioriteitsgevoel tegenover andere bevolkingsgroepen in de archipel ging daarbij veelal hand in hand met een gevoel van achterstelling in de koloniale maatschappelijke hiërarchie.²⁶⁵

Banda was van oudsher een gefragmentariseerde samenleving geweest waarin conflicten tussen rivaliserende nederzettingen voortdurend opflakkerden. De Compagnie had van de archipel in de loop van de zeventiende eeuw weliswaar op draconische wijze een territoriale, bestuurlijke en militaire eenheid gemaakt, maar door Banda Besar nagenoeg te ontvolken en een op slavernij gebaseerde plantagesamenleving te stichten had zij het ontstaan van sociale cohesie bij voorbaat onmogelijk gemaakt. Banda stond tot in de negentiende eeuw bekend als een vulkanische archipel met een buitengewoon riskant en ongezond leefklimaat en met de levensomstandigheden van een verwaarloosde strafkolonie. Niet alleen de slaven leefden in onvrijheid, ook de perkeniers die immers voor de Compagnie werkten en in armoede leefden. De ambtenaren en militairen van de Compagnie leefden op de afgelegen eilandjes jarenlang in een beklemmend isolement waar de dood door natuurgeweld en tropische ziekten nooit ver weg was. Het verleden moet voor alle bevolkingsgroepen op Banda het karakter van een boze droom hebben gehad.²⁶⁶

Er was in deze periode van economische vrijheid en opbloei reden voor trots, maar ook voor doelbewuste verdringing van het koloniaal verleden. Tegen deze achtergrond kan de vernoeming van schepen of een rederijderskamer naar Egeron en Adeka worden begrepen als een poging om te koketteren met een verleden dat nog niet door koloniaal geweld was bezoedeld. Nu de toekomst hen leek toe te lachen, gingen de perkeniers de figuren van Egeron en Adeka idealiseren: zij vertegenwoordigden een gouden tijd-

264 Van den Berg 1995, p. 64. Banda werd in 1891 door een heftige aardbeving getroffen. *De Tijd* rapporteerde op 6 feb. 1891 dat de aarde bij de sociëteit Adeka scheurde en dat er zilt water uit opwelde.

265 Voor de Minahasa, zie Henley 1996. Voor Ambon, zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 242-243.

266 Zie Boelens, Van Fraassen en Straver 2001, p. 222-223.

perk waarin Banda een arcadische samenleving was en de bevolking in vrede en onschuld leefde. De perkeniers droomden van een nieuw gouden tijdperk van vrede en voorspoed. Zij spiegelde een gedroomde toekomst aan een door Jan Fredrik Helmers gedroomd verleden.

Speculaties over een historische grondslag

Het spreekt vanzelf dat men zich op Banda bezighield met de intrigerende vraag hoe de verbeelding van Helmers zich verhield tot de historische werkelijkheid. Er waren vanaf het begin twijfels over de historische betrouwbaarheid van het verhaal. De predikant De Gaay Fortman probeerde omstreeks het midden van de eeuw vergeefs om van lokale informanten nadere gegevens over Adeka los te krijgen en noteerde ontmoedigd:

Is het verhaal van Helmers eene fictie? Mij dunkt, dat het toch altijd eenen historischen grondslag moet hebben, al heeft hij ook ongetwijfeld veel opgesierd en romantisch ingekleed.²⁶⁷

Het bleef verleidelijk om over een historische grondslag te speculeren. Het artikel over 'prinses Adeka' dat in 1918 verscheen in *Eigen Haard*, begint met een treffende kenschets van Helmers' dichtwerk. Volgens de auteur is het geen heldendicht, maar een 'idylle, welke als treurspel eindigt'. Banda wordt voorgesteld als 'een Arcadië, zooals ons dat geschilderd wordt in de pastorale poëzie der 17e en 18e eeuw'; het landschap doet denken aan Italië, 'het land dat Helmers waarschijnlijk voor oogen heeft gehad', maar een 'lauwerbosch' of 'digt citroenwoud' is op Banda niet te vinden. De auteur constateert ook dat de weergave van Bandanese zeden en gebruiken niet deugt: 'Koning Egeron was geen Grieksch vorst uit den tijd van Homerus; het liefdeleven der Alfoeren uit zich geheel anders dan dat van Italiaansche edelvrouwen en haar geliefden.' Bovendien staat het verhaal, waarin de Nederlanders de 'schoone rol van wrekers der vermoorde onnozelheid' krijgen toebedeeld, met de geschiedenis op gespannen voet: 'In werkelijkheid is het verhaal van ons optreden op Banda een der donkerste bladzijden uit onze geschiedenis.' Na deze kritische kanttekeningen verrast de schrijver de lezers echter met de mededeling dat het niet bekend is wanneer Adeka heeft geleefd. Hij veronderstelde kennelijk dat er toch een kern van historische waarheid in het verhaal schuilt. Om dit aannemelijk te maken beriep hij zich op het bestaan van een 'eeuwenoude' overlevering onder de nakomelingen van de oorspronkelijke Bandanezen:

't Treurige lot der Bandasche Antigone wekte zoozeer het medelijden, dat na honderden jaren de inboorlingen dezer eilanden het elkaar nog mededeelen. Wel is het volk van Adeka grootendeels uitgeroeid of naar elders gevluht, maar de inlanders, waarmee Banda nadien is bevolkt, hebben het verhaal van de weinige overlevenden vernomen en aan hun kinderen en kindskinderen medegedeeld. En wanneer de inlanders 's avonds in een orembaai ter

²⁶⁷ Geciteerd in Buddingh, dl. 2, 1860, p. 315-316.

vischvangst gaan, zingen zij op de maat der pagaaien een droevig lied van het schoone koningskind, dat wreedaardig werd vermoord.²⁶⁸

Het verhaal van Helmers zou dus gebaseerd zijn op een bestaande 'legende' of 'sage' van de 'inboorlingen' of 'inlanders', of op zijn minst daarmee verbazingwekkende overeenkomsten vertonen.²⁶⁹ Deze bewering vormde de opmaat tot een betoog waarin de historische beeldvorming van de Portugezen als tirannen en van de Nederlanders als welkome bevrijders niet op het conto van Helmers werd geschreven, maar van de Bandanese vertellers:

In de sagen der Bandaneezen zijn de Portugeezen, Engelschen en Hollanders door elkaar gehaspeld en het kost dan ook moeite uit die verdichting de geschiedenis te distilleeren. [...] En nu is 't zonderlingste, dat de meeste gruwelen kalmweg op rekening van de orang Portugees of orang Ingris geschreven worden, terwijl de Compagnie, die zich aan de grootste wandaden heeft schuldig gemaakt, er met een blanco strafregister afkomt. Zelfs Coen, wiens hand zoo zwaar op Banda rustte, was volgens de tegenwoordige bewoners een engels des lichts. Helmers' verhaal is dus wel in overeenstemming met de overlevering.²⁷⁰

De historie van 'Poetri Adeka'

Men koesterde het denkbeeld dat de 'legenden' en 'sagen' van de Bandanezen onaanastbaar en van een eerbiedwaardige ouderdom waren, en kon zich niet voorstellen dat de verhalenwereld van Bandanese vertellers was geïnfecteerd door een Nederlands literair verhaal zoals de geschiedenis van Egeron en Adeka. De bewering dat het verhaal van de 'Bandasche Antigone' onder de bevolking generaties lang was doorverteld, kon in de negentiende eeuw echter niet gestaafd worden omdat de perkeniers en andere buitenstaanders niet bekend waren met de sacrale voorouderlijke geschiedenissen van de Bandanezen. Hierin kwam in de eerste decennia van de twintigste eeuw verandering, toen sommige vooraanstaande Bandanezen deze geschiedenissen op schrift begonnen te stellen en de manuscripten ter inzage gaven aan belangstellende Europeanen.

In december 1987 kreeg de Leidse hoogleraar A. Teeuw een pakketje kopieën van een Bandanees manuscript toegestuurd door de journalist en essayist Rudy Kousbroek. In een begeleidende brief schreef deze dat hij tijdens een verblijf op Banda was benaderd door 'de Kapala Adat van Neira'²⁷¹ en dat deze hem inzage had gegeven in een 'behoorlijk door vocht en schimmel aangetast' manuscript dat 'vermoedelijk kort voor, of tijdens de oorlog werd samengesteld door zijn grootvader, gedeeltelijk in het Maleis

268 D.N. 1918, p. 561. Er zijn geen andere bronnen bekend waarin een dergelijk 'droevig lied' wordt genoemd.

269 Voor kritiek op de toepassing van genrebegrippen als legende en sage op de Molukse orale cultuur, zie Straver 1995.

270 D.N. 1918, p. 561. Orang Portugees (*orang Portugis*): Portugezen. Orang Ingris (*orang Ingggris*): Engelsen.

271 Er zijn in het stadje Neira twee kampongs met een *kepala adat* (adathoofd). De huidige bestuurlijke namen zijn Nusantara en Dwiwarna, de adatnamen respectievelijk Namasawar en Ratu. Kousbroek doet vermoedelijk op de *kepala adat* van Ratu, want het manuscript bevat een aan hem toe te schrijven geslachtslijst.

en gedeeltelijk in het Nederlands geschreven'. Omdat de eigenaar het Nederlands niet machtig was, hoopte hij dat Kousbroek er belangstelling voor had.²⁷²

Het manuscript bevat een diversiteit aan, soms onvolledig gekopieerde, stukken: twee geslachtslijsten van de radja van Lewetaka of Lautaka, een Tjeritera Banda *waktoe zaman dahoeloe sampai kini keprintahan orang Walanda* (Relaas van Banda van vroeger tot het huidig Nederlands bestuur), drie Nederlandstalige schetsen van 'Banda in de oudheid', een *Atoran Negri* (Dorpsreglement) met de draaiboeken van enkele adatplechtigheden en met de teksten van een groot aantal korte *kabata* of sacrale zangen.

De drie Nederlandstalige stukken over 'Banda in de oudheid' handelen over de wording en de adatstructuur van de Bandanese samenleving. De inhoud komt op belangrijke punten overeen. Zo brengen zij een periodisering in Banda's geschiedenis aan die uitgaat van de komst en vestiging van vreemdelingen: een periode van 'eenige honderden jaren' culturele invloed van Chinese handelaren, gevolgd door een kleine honderd jaar waarin 'de Mooren' zich vestigden en de godsdienst op Banda brachten. Daarna zouden de Portugezen de Banda-eilanden zijn 'ingevallen' en na slechts 'eenige jaren' door de Nederlanders zijn 'uitgezet'. De overeenkomst met de door de perkeniers gekoesterde beeldvorming rond tirannieke Portugezen en hun slagvaardige Nederlandse tegenstanders dringt zich hier op. Ook het gegeven dat de belangrijke rol van de Engelsen in Banda's geschiedenis niet in beeld wordt gebracht, is een signaal dat de in deze stukken gepresenteerde periodisering een Nederlandse signatuur draagt.

Authentieker dan het raamwerk van deze vier tijdperken is een periodisering die uitgaat van de eerste generaties voorouders. Volgens de vertellers waren er oorspronkelijk vijf radja's op de Banda-eilanden, vier broers en hun jongste zuster. Zij legden de grondslag voor de Bandanese samenleving doordat zij de islam invoerden en daarmee een einde maakten aan een tijdperk waarin de mensen 'in duisternis leefden'.²⁷³

De vertellers vermelden nadrukkelijk dat Lontor oorspronkelijk een vrouwelijke radja had. Zij is in de Bandanese verhalenwereld algemeen bekend als *boi* of *puteri* (prinses) *Tjilubintang*, een naam die waarschijnlijk een samentrekking is van *njaitjili* (vrouw), een van oorsprong Javaanse titel, en *bintang* (ster). Daarom is het verrassend dat zij in één van de drie Nederlandstalige teksten, *Korte beschrijving over de Banda-Eilanden*, 'Poetri Adeka' wordt genoemd.

Bij haar introductie als een van de oorspronkelijke vorsten van Banda voegt de opsteller van het stuk een korte notitie toe: 'De POETRIE ADEKA, eerst gevestigd op LONTHOIR, later doordat LONTHOIR overging naar SIWA, heeft zij haar Zetelplaats gezocht op RATOE'.²⁷⁴ Deze notitie verwijst naar voorouderlijke conflicten die voor de *orlima* ge-

272 Manuscript van de *kepala adat* van Neira, vermoedelijk kort voor, of tijdens de oorlog [...] samengesteld door zijn grootvader, gedeeltelijk in het Maleis en gedeeltelijk in het Nederlands geschreven. Te Banda Neira voorgelegd aan Rudy Kousbroek, door hem gekopieerd en gestuurd aan prof.dr. A. Teeuw (brief d.d. 17 december 1987), en door hem geschonken aan Ch.F. van Fraassen, die het mij ter inzage gaf.

273 Verschillende versies van deze geschiedenis zijn opgetekend in Van Ronkel 1945, p. 126-127; Wrangham 1996, p. 43; Alwi 2006, p. 15-19; Winn 2013, p. 57.

274 *Korte beschrijving over de Banda-eilanden*. In: Manuscript van 'de kepala adat van Neira'.

meenschappen aanleiding zouden zijn geweest om Lontor uit hun midden te verstoten. Lontor werd volgens de verteller voortaan ‘bij wijze van vloek’ gerekend tot de *orsiwa* (siwa: negen), rivaliserende gemeenschappen waarvan de adat gestructureerd is rond het getal negen. Het conflict zou voor Lontor tot gevolg hebben gehad dat een deel van de gemeenschap onder leiding van prinses Tjilubintang alias Adeka het eiland Banda Besar zou hebben verlaten en zich als *orlima* gemeenschap op de zuidkust van Banda Neira hebben gevestigd in een nederzetting met de naam Ratu (ratu: vorst, vorstin).²⁷⁵ Wellicht heeft het gegeven dat het ‘graf van Adeka’ niet ver van Ratu was gelegen, deze verteller ertoe verleid om Tjilubintang en Adeka met elkaar te identificeren.

Tjilubintang heeft niet alleen een ereplaats in de voorouderlijke geschiedenis van Ratu, maar ook in die van Lontor. In zijn boek *Sejarah Banda Naira* (De geschiedenis van Banda Neira) heeft de Bandanese politicus en ondernemer Des Alwi een *Hikayat Lontor* (Historie van Lontor) afgedrukt waarin de oorsprong van de nootmuskaatteelt op Banda aan Tjilubintang wordt toegeschreven.²⁷⁶ Het is niet onmogelijk dat in deze vertelling verhaalmotieven uit de geschiedenis van Egeron en Adeka resoneren. Volgens de verteller werd de prinses ten huwelijk gevraagd door ‘*salah seorang Kapitan Timur*’, een voorvechter uit Timor. Haar vier broers stemden ermee in dat Tjilubintang zelf haar huwelijksgift zou bepalen. Zij vroeg de Timorees toen om 99 nootmuskaatvruchten. Deze volbracht een zoektocht om aan haar wens te voldoen, maar overleed voor het aanbreken van de huwelijksdag. De prinses en haar vier broers beplantten hun geboortegrond met de nootmuskaat en maakten daarmee de bloei van Banda als centrum van specerijenhandel mogelijk. Tjilubintang zou volgens deze verteller uiteindelijk met een Javaanse edelman zijn gehuwd die haar zou hebben meegenomen naar Java.

Nerabati's historie van Lontor

Sporen van de geschiedenis van Egeron en Adeka zijn niet alleen te vinden in de historie van ‘Banda in de oudheid’ zoals deze op schrift is gesteld door een adathoofd van Ratu op Banda Neira, maar ook in een historie die aan het begin van de twintigste eeuw op schrift werd gesteld door regent Saleh Nerabati van Lontor op Banda Besar.²⁷⁷

In 1945 publiceerde Ph.S. van Ronkel in het blad *Cultureel Indië* een samenvattende beschrijving van ‘een Maleisch geschrift, met nautische illustraties, over de geschiedenis van Banda’.²⁷⁸ Het ging om een manuscript van 84 bladzijden in folioformaat, gesigeneerd door ‘*orangkaja Neirabatie te Bandaneira, in het district Lonthor*’ en blijkens een dagtekening voltooid op 22 december 1922. Over de herkomst van het manu-

275 Andere vertellers brengen de verdeeldheid onder de Lontorezen in verband met de eerste contracten die met de Nederlanders werden gesloten. Een deel van de gemeenschap zou zich op Banda Neira hebben gevestigd in een nieuwe kampong die zij Kiat noemden. De Nederlandse admiraal Verhoeff zou in 1609 in een hinderlaag zijn gelokt en om het leven gebracht door deze rechtzinnige en strijd bare Lontorezen.

276 Alwi 2006, p. 17-18.

277 De naam wordt in bronnen gespeld als Neirabatie, Neirabati, Nerabati, Nurbati en Nira Bati.

278 Van Ronkel 1945.

script schrijft Van Ronkel dat Nerabati het omstreeks 1926 heeft aangeboden aan J.C.M. Warnsinck, de latere hoogleraar maritieme geschiedenis.²⁷⁹

Het manuscript lijkt een compilatie van verschillende stukken te zijn geweest. Het eerste gedeelte verhaalt de bekende geschiedenis van de vijf radja's die in prekoloniale tijden de islam op Banda brengen. Bij de volgende stukken staat Van Ronkel niet lang stil, want deze handelen over 'de inwendige geschiedenis der rijkjes op de eilanden, voor ons niet zoo interessant, maar voor de bewoners dier landen natuurlijk zeer belangwekkend'.²⁸⁰ Zijn belangstelling leeft weer op bij een verhaal over de opkomst van de nootmuskaathandel.

Het heeft betrekking op de vestiging van de Portugezen en de Nederlanders op Banda. De openingspassage luidt in Van Ronkels vertaling als volgt:

In den aanvang wisten de lieden van Banda dat de notemuskaat-boom en -vrucht hun van nut waren. In oude tijden kwam een vorst van Timor de dochter des konings Mahmoed van Banda ten huwelijk vragen, wat geweigerd werd tot verontwaardiging van den pretendent. Hij was een Hindoe en beklaagde zich bij zijn hoofd, den chef der *bangsa Porteges* (Portugezen); deze beloofde hem hulp – het ging om de specerijen – maar de Bandaneezen weigerden den Portugeezen land af te staan. Toen hebben omstreeks 1509 de *orang Porteges* de Banda-menschen bedrogen; ze maakten vele doods-kisten, laadden die in hunne schepen, en verzochten om een stuk land ten einde hunne dooden te begraven ..., het verzoek werd ingewilligd, zij beloofden het in goud- en zilverstukken te betalen ...²⁸¹

Het uittreksel van het vervolg verhaalt hoe de Portugezen 'een stuk land ter grootte van een geitenhuid of ter breedte van een karbouwenhuid'²⁸² vroegen, hoe zij in de doods-kisten hun wapentuig aan land brachten, een kamp inrichtten en de Bandanezen op een onbewaakt ogenblik door het afvuren van de kanonnen een panische schrik op het lijf joegen. Veel Bandanezen vluchtten naar andere eilanden waar 'hunne graven tot heilige graven werden', anderen hielden zich verborgen in 'holen en spleten'. Ten slotte 'gaf de vorst zijn land en volk aan de Portugeezen over'.²⁸³

De Portugezen paaiden de Bandanezen door de nootmuskaatoogsten op te kopen en over de hele wereld bekend te maken. De Bandanezen gaven volgens deze historie ech-

279 J.C.M. Warnsinck (1882-1943) diende als officier bij de Koninklijke Marine zowel in Europa als in West- en Oost-Indië. Hij hield zich onder meer bezig met hydrografisch onderzoek en draadloze telegrafie. Na zijn pensioen in 1932 ontwikkelde hij zich tot vooraanstaand maritiem historicus. Helaas vermeldt Van Ronkel niet of het manuscript in particulier bezit bleef of aan een bibliotheek of archief werd toevertrouwd.

280 Van Ronkel 1945, p. 128.

281 Van Ronkel 1945, p. 128. Dat de Timorees een 'Hindoe' wordt genoemd, wil zeggen dat hij geen moslim of christen was.

282 Volgens Romeinse geschiedschrijvers vroeg Dido, de stichtster van de stad Carthago, van de lokale vorst slechts een stuk land ter grootte van een ossenhuid. Daarvan sneed zij een lange smalle reep waarmee zij een heuvel afbakende, die groot genoeg was om een citadel op te bouwen. De list was vermaard in de klassieke verhalenwereld en kreeg bekendheid in de Maleise verhalenwereld doordat de Portugese veroveraar van Malaka, Afonso de Albuquerque, ze volgens de auteurs van de klassiek-Maleise kronieken, *Sejarah Melayu*, ook toepaste. Het verhaalmotief wordt door de Lontorese verteller niet uitgewerkt.

283 Van Ronkel 1945, p. 128.

ter de voorkeur aan de Nederlanders die alleen de bladeren van de nootmuskaatbomen wilden kopen, en zij nodigden *Toean Coen* uit om zich op Banda te vestigen, waarna zij 'siang hari malam tinggal dengan boeat Pesta atau Pelsir' (van de vroege ochtend tot de late avond bleven feestvieren).²⁸⁴

Het laatste deel van het manuscript handelt volgens Van Ronkel over de goede verhoudingen tussen Lontor en de Compagnie en over de onderlinge onenigheden tussen de Bandanese moslims die door bemiddeling van de Compagnie werden opgelost. De historie eindigt dan tamelijk abrupt in 1775.

Er zijn onmiskenbaar overeenkomsten tussen Nerabati's historie van Lontor en het geschiedverhaal van Helmers. In beide histories manifesteren de Portugezen zich als onbetrouwbare en gewelddadige tirannen en wordt de komst van de Nederlanders gevierd als een bevrijding. Een opvallende overeenkomst is het gegeven dat de gebeurtenissen in gang worden gezet met een huwelijksaanzoek van een hoofd van Timor aan een prinses van Banda. Er zijn evenwel ook beduidende verschillen. Zo wordt de Timorese huwelijkskandidaat door 'koning Mahmoed' afgewezen omdat hij geen moslim is, en wordt de komst van de op Timor gevestigde Portugezen naar Banda verklaard uit zijn verzoek om hulp. De list met de doodskisten biedt een verklaring voor de argeloosheid van de Bandanezen tegenover de Portugese laaghartigheid. De vertellers hebben de historie herschapen in een vorm die haar in eigen kring geloofwaardiger maakte en verenigbaar was met het eigen beeld van Lontors geschiedenis.

Het prestige van Lontor

Het opmerkelijkste element in Nerabati's historische beeldvorming is de historische rol die hij aan Jan Pietersz. Coen toekent. In zijn relaas is het niet Van Neck of Van Heemskerk die de Bandanezen aan zich verplicht door de Portugezen te verdrijven, maar zijn het de Lontorezen die de Portugezen afwijzen en Coen verwelkomen. Deze wending in het verhaal is moeilijk te begrijpen, zeker met de huidige kennis van Coens meedogenloze onderwerping van Lontor en ontvolking van Banda Besar. Wellicht helpt het om kort stil te staan bij de bijzondere plaats van Lontor in de geschiedenis van Banda.

De vroegste Nederlandse landbeschrijving van de Banda-eilanden is van de hand van Aertus Gijsels, van 1631 tot 1634 landvoogd van Ambon.²⁸⁵ Hij rapporteert dat de eilanden Banda Neira, Banda Besar, Ai en Run aan het begin van de zeventiende eeuw, bij de komst van de Nederlanders, gezamenlijk naar schatting 15.000 inwoners telden. Tussen de verschillende nederzettingen heerste grote rivaliteit en dit had ertoe geleid dat er twee groeperingen waren ontstaan: vijftien dorpen rekenden zich tot de *orlima*, terwijl negen dorpen tot de groepering van de *orsiwa* behoorden.²⁸⁶

²⁸⁴ Van Ronkel 1945, p. 129.

²⁸⁵ Gijsels 1854.

²⁸⁶ Deze begrippen zijn samenstellingen van *uru*: mensen, *lima*: vijf en *siwa*: negen. Een maatschappelijke verdeling in groeperingen van vijf en negen is ook in andere delen van de Molukken gebruikelijk. Zie hoofdstuk 2, voetnoot 3.

Gijsels beschreef Lontor als de belangrijkste van de *orsiwa* nederzettingen. Zij was op Banda Besar uitgegroeid tot de handelsnederzetting met de grootste vloot. De Lontorezen voeren met hun handelsvaartuigen op Malaka, Riouw, Java en Makassar. Ze verhandelden de nootmuskaat en foelie daar onder meer voor donderbussen, handvuurwapens en helmen. Volgens Gijsels maakten de Lontorezen aanspraak op een monopolie op het gebruik van dit wapentuig, waartegen echter 'het geheele lant haer opposeerde, seggende de Lontoresen haer als coningen te achten van 't lant'.²⁸⁷

Het lag vanwege de prominente rol van Lontor in de specerijhandel voor de hand dat de Nederlanders de hoofden van Lontor als eersten toestemming vroegen om een handelsmagazijn te bouwen. Het feit dat zij toen daarin toestemden en een contract met de Nederlanders sloten, zou hen door de rivaliserende groepering van *orlima* dorpen nog tot in lengte van dagen worden nagedragen. Toen de Nederlanders er in 1609 toe overgingen om aan de overzijde van de baai, op Banda Neira, het fort Nassau te bouwen, wierpen de Lontorezen zich op als hun belangrijkste tegenstrevers. De invasie van Banda door gouverneur-generaal Coen in 1621 was in eerste instantie dan ook gericht op de onderwerping van Lontor.

Na de onderwerping van Lontor lijkt er in de verhouding met de Compagnie een radicale ommekeer te hebben plaatsgevonden. Van de Wall rapporteert in *De Nederlandsche Oudheden in de Molukken* dat in Lontor een erfstuk uit de zeventiende eeuw werd bewaard en gekoesterd als een symbool van buitengewone loyaliteit. Hij beschrijft het als 'een half verteerd en verbleekt fragment eener vlag van roode zijde, waarop de Hollandsche Leeuw is geborduurd, die in den opgeheven voorpoot een bundel van zeven pijlen draagt'.²⁸⁸ De Lontorezen beweerden desgevraagd dat de voorouders deze vlag van Coen ten geschenke kregen toen zij, samen met de Nederlanders, de Portugezen van het eiland verjoegen. Verschillende negentiende-eeuwse reizigers maakten in hun reisverslag melding van deze 'vlag van Jan Pieterszoon Coen' omdat de Lontorezen er bij feestelijke ontvangsten hun belang of staatsieprauw mee optuigden.²⁸⁹ Gouverneur-generaal J.P. van Limburg Stirum schonk bij zijn bezoek aan Banda in oktober 1919 een nieuwe vlag aan Lontor, met vier velden waarop linksboven en rechtsonder opnieuw de Nederlandse leeuw was geborduurd. Het gebaar was bedoeld om de warme historische banden te bestendigen.

De nadrukkelijk beleden loyaliteit jegens de Compagnie en het gouvernement lijkt slechts te verklaren uit de behoefte van de Lontorezen om, ook na het onherstelbare verlies van soevereiniteit, een uitzonderlijke, prominente plaats in de Bandanese samenleving te blijven innemen en hun prestige te behouden.

²⁸⁷ Gijsels 1854, p. 77.

²⁸⁸ Van de Wall 1928, p. 98.

²⁸⁹ Zie bijvoorbeeld Ver Huell 1835, p. 87: 'De orembaay van het dorp Lonthoir muntte boven allen uit. Op het midden des vaartuigs woei eene roode zijden vlag met den ouden Hollandschen leeuw', en Van der Crab 1862, p. 5: 'Op een dier vaartuigen woei een witte vlag, waarin een leeuw van rood linnen, houdende den bundel pijlen; deze vlag wordt te Banda genoemd de vlag van Jan Pieterszoon Koen, omdat die landvoogd zoodanige vlag, bij uitzondering op zijne opvolgers, zou gevoerd hebben en te Lonthoir nog de fragmenten bewaard worden van de vlag van dien tijd.'

De rivaliteit tussen de *orlima* en *orsiwa* bleef een bron van spanning en conflict. Van de oorspronkelijke vijftien *orlima* en negen *orsiwa* dorpen resteerden aan het begin van de twintigste eeuw slechts zeven ‘adatdorpen’, gemeenschappen waarvan de bevolking geacht wordt af te stammen van de oorspronkelijke Bandanezen en geroepen te zijn om de Bandanese adat te onderhouden.²⁹⁰ Van deze zeven was Lontor nog het enige *orsiwa* dorp.

Alwi memoreert in *Sejarah Banda Naira* (Geschiedenis van Banda Neira) dat er tussen Lontor en de overige adatdorpen grote maatschappelijke onrust ontstond naar aanleiding van een bloedig incident in de Noord-Molukken.²⁹¹ Op Banda zou regent Nerabati van Lontor in deze gebeurtenissen een kans hebben gezien om zijn eigen positie te verbeteren: hij stelde op een bijeenkomst van de adatdorpen voor om het voorzitterschap in het beraad van de adatdorpen op Banda toe te vertrouwen aan Lontor, ter voorkoming van soortgelijke ongeregelde heden als op Halmahera. Dat voorstel viel bij de *orlima* dorpen niet in goede aarde. Het leidde over en weer tot een vijandige stemming en tot vechtpartijen.²⁹² Volgens Alwi belegde de Nederlandse gezaghebber in 1919 een bijeenkomst om de gemoederen te bedaren en zo mogelijk de partijen te verzoenen. Vervolgens zou de luitenant der Arabieren, Said Baadilla, als diplomatieke en gezaghebbende buitenstaander zijn benoemd tot ‘Orlima Besar’, een boven de partijen staande voorzitter.²⁹³ Daarmee zou een einde aan de openlijke vijandigheden zijn gekomen.

Tegen de achtergrond van deze maatschappelijke onrust kan de beslissing van Nerabati om in 1922 een bijzonder gezagsgetrouwe historie van Lontor samen te stellen en aan vertegenwoordigers van het gouvernement aan te bieden mede politiek gemotiveerd zijn geweest: wellicht hoopte hij zo zijn positie tegenover zijn *orlima* rivalen te versterken. Alwi zaait in *Sejarah Banda Naira* intussen nadrukkelijk twijfel aan de authenticiteit en betrouwbaarheid van Nerabati’s historie van Banda.²⁹⁴ Zo zou gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff bij zijn bezoek aan Lontor in 1927 een afschrift hebben gekregen, waarna een Nederlandse historicus zou hebben vastgesteld dat dit manuscript niet een afschrift of vertaling van een oud document betrof, maar een tekst van recente datum. Een afschrift van Nerabati’s historie is volgens Alwi in de jaren dertig ook voorgelegd aan de latere vice-president van Indonesië Mohammad Hatta, toen deze als politiek bal-ling op Banda verbleef, en deze zou het geschrift korzelig hebben gekwalificeerd als

290 Deze zeven adatdorpen zijn de kampongs Namasawar en Ratu in het plaatsje Neira, Kampung Baru op Banda Neira, de dorpen Lontor, Selamon en Waer op Banda Besar en het dorp Ai op het gelijknamige eiland.

291 Enkele moslimdorpen aan de baai van Djailolo (Halmahera) waren in 1914 in opstand gekomen tegen de nieuwe belastingen en herendiensten die het gouvernement wilde invoeren. De lokale gezaghebber kon de dreigende meute ontvluchten, een belastingcontroleur werd om het leven gebracht. Het gouvernement maakte vervolgens een einde aan het zelfbestuur van Ternate en Onderhorigheden, omdat sultan Mohammad Usman van Ternate de uitbreiding van de overheidsbemoeienis op Halmahera onvoldoende had gesteund. Zie ‘De troebelen in Djailolo’ 1914; Fortgens 1915.

292 Alwi 2006, p. 13-14. Helaas geeft Alwi niet aan op welke historische bronnen zijn relaas berust. Ik heb geen bestuursstukken kunnen vinden die een helder beeld van de lokale conflicten en overheidsmaatregelen geven.

293 Hiermee werd een nieuwe adatfunctie in het leven geroepen. Alwi maakte als kleinzoon van Baadilla tijdens zijn leven nog steeds aanspraak op deze titel. Zie Wrangham 1996, p. 29.

294 Alwi 2006, p. 14.

‘dongengan’ (verzinsels). Zelf voert Alwi als reden tot scepsis aan dat er geen overeenkomstige historie is opgetekend in gezaghebbende oude bronnen zoals Ridjali’s Hikajat Tanah Hitu of Valentijns Oud en Nieuw Oost-Indiën.

Regeneratie van Bandanese adat en cultuur

Aan het begin van de twintigste eeuw verkeerden de Banda-eilanden opnieuw in een diepe malaise.²⁹⁵ Tijdens de wereldoorlogen en het interbellum kwam hierin geen verbetering. De nog zelfstandig gebleven perkeniersondernemingen werden na de proclamatie van de onafhankelijkheid in 1945 en de soevereiniteitsoverdracht in 1949 genationaliseerd: de nootmuskaatcultuur en de nootmuskaathandel kwamen onder toezicht en beheer van de Indonesische overheid, die weinig moeite deed om het verval te stoppen. Ook de veelomvattende nationale vijfjarenplannen die vanaf 1969 door de Indonesische overheid zijn opgesteld en waarin Oost-Indonesië in 1994 tot speerpunt van het ontwikkelingsbeleid werd verklaard, hebben de wederopbouw van een nootmuskaatcultuur op Banda niet op de agenda gezet.

Vanaf het begin van de jaren tachtig ontfermde Des Alwi zich over de verwaarloosde eilanden.²⁹⁶ Hij gebruikte zijn netwerk en ervaring als politicus en zakenman om van Banda een toeristische trekpleister te maken voor toeristen die belangstelling hebben voor de bijzondere combinatie van natuur, cultuur en historisch erfgoed op deze archipel. In 1990 bundelde hij de initiatieven op het gebied van natuurbehoud en historisch erfgoed in *Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira*, Stichting Erfgoed en Cultuur van Banda Neira.²⁹⁷

Alwi spande zich in om de koloniale geschiedenis in de herinnering te roepen en vanuit een nationalistisch perspectief te herschrijven. Hij deed via de *Yayasan Warisan dan Budaya Banda Naira* verscheidene populair-wetenschappelijke boeken over de geschiedenis van Banda en de Molukken uitgeven, waaronder enkele waaraan hij zelf als auteur of mede-auteur had meegewerkt.²⁹⁸ De stichting heeft ook bevorderd dat traditio-

295 Zie Hanna 1978.

296 Des Alwi Abubakar (1927-2010) was een kleinzoon van Said bin Abdullah Baadilla, de luitenant der Arabieren op Banda. Dankzij Sutan Sjahrir, de latere minister-president van Indonesië, en Mohammad Hatta, de latere vice-president, die in de jaren dertig als politieke bannelingen op Banda waren gehuisvest en Baadilla's kleinkinderen onder hun hoede namen, kreeg Alwi de gelegenheid om op Java voortgezet en hoger onderwijs te volgen en na de oorlog enkele jaren te studeren in Londen, aan het British Institute of Technology. In 1952 begon hij een diplomatieke loopbaan als persattaché in Zwitserland, Australië en de Filipijnen. Omdat hij sympatiseerde met het verzet tegen het centralistische beleid van president Soekarno dat in 1958 leidde tot openlijke rebellie op Sumatra en in Oost-Indonesië, viel hij in ongenade en moest hij Indonesië verlaten. Hij keerde terug nadat generaal Soeharto in 1965 een aan de communisten toegeschreven staatsgreep had verijdeld. Toen Soeharto na 1967 als president de deur openzette voor economische ontwikkeling naar westers model, koos hij voor het zakenleven. Hij vervulde in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw hoge functies in het bankwezen, de filmindustrie, de olie- en gasindustrie en de mijnbouw. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 305, en www.tokohindonesia.com/biografi/article/286-direktori/1034-tokoh-simbol-masyarakat-banda.

297 Wrangham 1996, p. 107.

298 Hanna 1978; Hanna & Alwi 1990; Hanna 1991; Hanna & Alwi 1996; Hanna 1997; Alwi 2002; Alwi 2005; Alwi 2006; Alwi 2007.

nele uitingen van lokale adat en cultuur in de zeven nog bestaande adatdorpen worden onderhouden en waar nodig nieuw leven krijgen ingeblazen. Het gaat daarbij in het bijzonder om de *tjakalele* of krijgsdansen²⁹⁹ en om de *belang* of gepagaaide staatsieprauwen die in de vaart worden gebracht voor vlagvertoon of voor onderlinge wedstrijden.³⁰⁰ In het bijzonder de *tjakalele* zou volgens Alwi gezien moeten worden als een levende herinnering aan de voorouders die tegen de Verenigde Oost-Indische Compagnie hebben gestreden.³⁰¹

De door Alwi's stichting gestimuleerde regeneratie van de Bandanese adat en cultuur biedt toeristisch of nationalistisch spektakel, maar dat is voor de bevolking zelf niet haar belangrijkste functie. Uit antropologisch onderzoek, zowel in de adatdorpen op Banda zelf als onder Bandanezen in de diaspora, blijkt dat de voorouderlijke geschiedenis en het culturele erfgoed onder Bandanezen in de periode na de dekolonisatie nog niets aan belang heeft ingeboet.³⁰² Jongere generaties vertellers benadrukken in dit verband vooral dat de introductie van de islam op Banda de grondslag legde voor een beschaafde samenleving. De antropoloog Ph. Winn citeert lokale informanten in de adatdorpen die betogen dat de mensen voor de komst van de islam slechts hun lusten botvierden: '*Dorang tartahu dorang pung diri; apa jang kotor, apa jang bersih*'. Het betekent zoveel als: 'Zij hadden geen zelfkennis, wisten niet wat smerig (obsceen, immoreel) is of wat schoon (zuiver, juist) is'.³⁰³ Om deze reden worden deze bringers van de islam in ere gehouden, ook al kunnen de inwoners voor het overgrote deel niet meer tot hun nakomelingen worden gerekend.

Bandanezen zijn zich bewust van de bindende kracht van het culturele erfgoed dat in de verhalen, zangen en andere uitingen van Bandanese cultuur besloten ligt.³⁰⁴ Het

299 Door de *orlima* dorpen wordt de *tjakalele* uitgevoerd met vijf dansers, door het *orsiwa* dorp Lontor met negen dansers. Volgens de 'adatdeskundigen' onderscheidt de Bandanese *tjakalele* zich van andere Molukse krijgsdansen door het gebruik van Portugese helmen en het hanteren van speren, naast de meer gebruikelijke *parang* (snelzwaaard) en *salawaku* (langwerpig pareerschield).

300 De Bandanese *belang* worden vaak aangeduid als *kora-kora*. In de Noord- en Midden-Molukken wordt de benaming *kora-kora* uitsluitend gebruikt voor oorlogsprouwen met uitleggers. De oorlogsprouw of staatsieprauw zonder uitleggers wordt *juangga*, *orumbai* of *belang* genoemd. Zie Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 177.

301 Zowel de *tjakalele* als het wedstrijdveren met *belang* werden in de koloniale tijd geprogrammeerd bij de ontvangst van hoge bestuursambtenaren en op koninginndagen. Tegenwoordig worden ze uitgevoerd bij de bezoeken van vooraanstaande Indonesische of buitenlandse gasten en op nationale feestdagen. Anders dan in de koloniale tijd, worden ze tegenwoordig gepresenteerd als een getuigenis van de eenheid in verscheidenheid van de Indonesische natie. Volgens Kenji en Siegel (1990) voelde Alwi zich persoonlijk sterk betrokken bij de 'ontdekking' dat de *tjakalele* de strijd tegen de koloniale overheerser gedenkt.

302 Zie het onderzoek van Wrangham (1996) en Winn (2003) op Banda zelf en het onderzoek van Ellen (2003) en Kaartinen (2010) onder Bandanezen in de diaspora.

303 Winn 2003, p. 57.

304 In 1990 organiseerden onderwijzers, ambtenaren en universitaire docenten in de stad Ambon zich in een Bandanese culturele vereniging die ook naar buiten trad met uitvoeringen van *tjakalele* en zangen in de Bandanese taal. In 2009 richtten Bandanese studenten in Ambon een soortgelijke vereniging op. Ook in Djakarta is een Bandanese vereniging actief. Deze verenigingen nemen bij gelegenheid deel aan culturele evenementen op Banda of nodigen adatspecialisten uit Banda uit om workshops te komen geven. Zie Kaartinen 2013, p. 399.

Afb. 6 Naambord van de straat naar Gunung Menangis, Banda Neira, 2010.

onderhouden van de voorouderlijke banden en netwerken is van betekenis voor het besef van Bandanese identiteit. Het heeft bovendien nog steeds een praktische betekenis. De huidige samenlevingen in de Molukken en in Indonesië als geheel zijn aan ingrijpende maatschappelijke veranderingen onderhevig en daarom is het voor Bandanezen op Banda en in de diaspora van levensbelang dat zij aanspraak op elkaars solidariteit en ondersteuning kunnen maken. Kennis van de Bandanese adat en cultuur fungeert in dit verband als een etnisch paspoort, een bewijs van verwantschap en saamhorigheid.

Intussen zijn er geen perkeniers meer op Banda, en de nootmuskaatcultuur is nog slechts een schim van wat ze ooit geweest is. Het gebruik van de naam prinses Adeka als alias voor Tjilubintang is van voorbijgaande aard geweest. Nieuwe generaties nemen afstand van histories waarin de Portugezen als tirannen en de Nederlanders als bevrijders en weldoeners worden voorgesteld. De geschiedenis van Egeron en Adeka speelt in de historische beeldvorming geen rol meer. Ook plaatsen van herinnering, zoals het graf van Adeka en de grot op Gunung Menangis, zijn uit het collectieve bewustzijn verdwenen.

Terugblik

Tegenwoordig heet de weg die omhoog naar de Gunung Menangis voert, *Djalan Adika* (Adekastraat). Het straatnaambord herinnert aan de geschiedenis van Egeron en Adeka, en aan de transformaties die het verhaal in de loop van de tijd heeft ondergaan.

Helmets publiceerde zijn versvertelling over Egeron en Adeka in 1812. Geïnspireerd door Sacchini's classicistische opera *Edipus te Kolone* stelde hij het beeld van een lijdende vader en toegewijde dochter centraal. Hun tragische lotgevallen riepen ontzetting en mededogen op. Het verhaal betoogde, in overeenstemming met de filosofen van de Verlichting, dat de Nederlandse voorouders de Bandanezen en de oosterse volkeren hadden bevrijd van de tirannie van Portugezen en Spanjaarden, dat zij daarmee de weg hadden vrijgemaakt voor de ontwikkeling van de wereldhandel en dat dit de oosterse volkeren en de mensheid als geheel ten goede was gekomen.

De wijze waarop Helmets literatuur en geschiedschrijving van elkaar had losgemaakt, was voor Roorda van Eysinga en Oudkerk Pool aanleiding om het verhaal over

de komst van de Nederlanders op Banda meer in overeenstemming met historische bronnen te brengen en te verbinden met een pleidooi voor een door Verlichtingsidealen geïnspireerde beschavingsmissie.

Op Banda zelf eigenden de perkeniers zich de geschiedenis van Egeron en Adeka toe. Zij gingen voorbij aan het filosofische betoog over de koloniale geschiedenis dat in het literaire verhaal besloten lag, en gaven het de status van een Bandanese legende. Na verloop van tijd werden elementen van deze perkeniers-legende ingebed in bestaande Bandanese dorpsgeschiedenissen, althans waar dat mogelijk was en de vertellers er belang bij hadden. Het heeft geen duurzaam karakter gehad: behalve in een straatnaam zijn de sporen van de geschiedenis van Egeron en Adeka op postkoloniaal Banda nage-noeg uitgewist.